

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

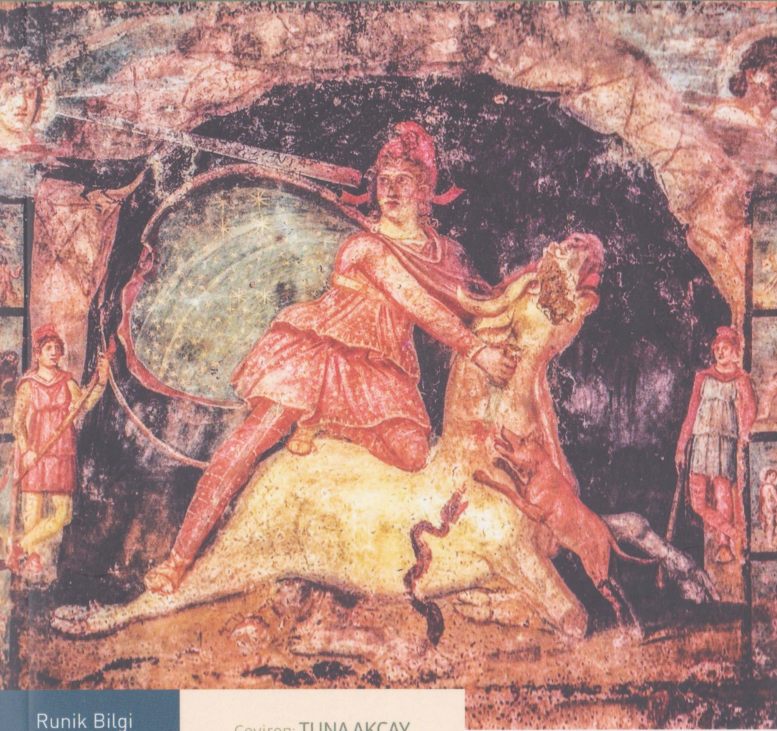
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HANS KLOFT

ANTİK ÇAĞ'IN GİZEM KÜLTLERİ

TANRILAR, İNSANLAR VE RİTÜELLER

Runik Bilgi
024

Çeviren: TUNAAKÇAY

RUNİK
KİTAP

ANTİK ÇAĞ'IN GİZEM KÜLTLERİ
Tanrılar, İnsanlar ve Ritüeller

Hans Kloft

RUNİK KİTAP

No: 50 | Runik Bilgi Serisi: 24 |

ANTİK ÇAĞ'IN GİZEM KÜLTLERİ

Tanrılar, İnsanlar ve Ritüeller

ÖZGÜN ADI

Mysterienkulte der Antike: Götter, Menschen, Rituale

GENEL YAYIN YÖNETMENİ

Kadir Yılmaz

ÇEVİREN

**Doç. Dr. Tuna Akçay (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü)**

YAYIMA HAZIRLAYAN

Muhammed Mustafa Albayrak

EDİTÖR

**Doç. Dr. Deniz Kaplan (Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Arkeoloji Bölümü)**

REDAKSİYON

Hülya Yavuz Akçay

KAPAK TASARIM

Şevket Dönmezoğlu

KAPAKTA KULLANILAN GÖRSEL

MS 3. yüzyıla tarihlenen İtalya Marino'daki Mithraeum.

SAYFA DÜZENİ

Oğuz Yılmaz

BASIM VE CİLT

Repar Dijital Matbaası

BASKI

Aralık 2020 - 1. Basım

ISBN

978-625-7757-29-4

SERTİFİKA NO

40675

© Verlag C.H.Beck oHG, München 1999, 2019

Bu kitabın Türkçe yayım hakları, Verlag C.H.Beck oHG ile yapılan anlaşmayla alınmıştır.

*Runik Yayınları, Repar Tasarım
Matbaa ve Reklamcılık
Ticaret Limited Şirketi'nin
tescilli markasıdır*

*Minar Sinan Mah.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45*

*© Bu kitabın tüm hakları saklıdır.
Tavutun amaçlı, kısa alıntılar dışında
metin ya da Görseller yayınevinin izni
olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.*

ANTİK ÇAĞ'IN GİZEM KÜLTLERİ
Tanrılar, İnsanlar ve Ritüeller

Hans Kloft

Çeviren: Tuna Akşay

RUNİK
KİTAP

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
BEŞİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ.....	8
I. GİRİŞ	9
Gizemler: Kavram, Tutum, Kültler	9
Gelenek	13
II. DEMETER VE ELEUSİS.....	18
III. DİONYSOS-SABAZİOS.....	25
Roma'daki Dionysos Kültü	31
IV. İSİS VE OSİRİS	39
Roma Dünyasındaki Mısır Tanrıları	44
V. KYBELE VE DEA SYRIA.....	53
Roma'da Kybele	55
Dea Syria	62
VI. MİTHRAS.....	64
VII. ÇEŞİTLİLİK VE ORTAK ÖZELLİKLER.....	75
Esrarengiz Disiplin ve Gizli Karakter	78
Tanrılar ve Mitler	78
Gizem Kültüne Katılma ve Tanrısal Ritüeller.....	80
Farklılaşmış Dini Topluluklar	83
Kült Merkezleri.....	86
Öteki Dünya Beklentileri ve Yaşam	87
Gelişim Eğilimleri	91
VIII. GİZEM KÜLTLERİ VE ERKEN HRİSTİYANLIK.....	98
KAYNAKÇA	107
DİZİN.....	111

ÖNSÖZ

Otuz yılı aşkın bir süre önce Kölnlü hocalarım Reinhold Merkelbach ve Ludwig Koenen, beni antik gizem dinleriyle tanıştırdı. Hocalarım bu tanışıklığı, filolog olarak, edebi metinleri ve papirüsleri çevirerek desteklediler. Böylece çalışmalarım esnasında ve akademik gelişimimde beni hiç terk etmeyen bir çalışma ortamı oluştu. Bu kısa çalışmanın amacı, genel Eski Çağ tarihi bağlamında bir din tarihi olgusunu anlaşılır hale getirmektir. Kitap, bilgiyi sadece tarihi olaylar ve gelişmeler bağlamında aktarmamış, aynı zamanda gerekli araçlara ve kullanılan yöntemlere de dikkat çekmeyi amaçlamıştır. Mevcut sınırlı alan göz önüne alındığında, bunun başarılı olup olmadığına karar vermek okurlara kalmıştır. Kitabın taslağını hazırladıkları için Renate Brock, Claudia Haase'ye aynı zamanda Bremen şehrine, C.H. Beck Yayınevi çalışanlarına, özellikle Dr. Stefan von der Lahr'a, tavsiyeler ve son düzenlemeler için teşekkür ederim.

Bremen, Ocak 1999

Hans Kloft

BEŞİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Bireysel gizem dini inançlarının çeşitliliğiyle ilgili olarak, Roma İmparatorluğu'nun zengin dini manzarasında bağımsız inanç topluluklarının genel bir modelinden bahsedilip bahsedilemeyeceği, belirli yapısal unsurların tanımlanıp tanımlanamayacağı sorusu önemlidir. Aslında problem, eski araştırmalarda bir tür gizem dini olarak da yorumlanan Erken Hristiyanlıkla bağlantılardan kaynaklanmaktadır.

Gizem dinlerinin anlaşılmasının ve analizinin kendine ait bir araştırma tarihi vardır. Bilimin, özellikle de din biliminin, genel olmayan ancak değişen koşullara ve kişisel inançlara dayandığı çok açık bir şekilde görülmektedir. Başarıları ve bilimsel önemi yadsınamaz kilise tarihçisi Adolf von Harnack (1851-1930), Belçikalı klasik filolog Franz Cumont (1868-1947), sosyolog Max Weber (1864-1920), gizem dinleri olgusunu kendi bakış açılarıyla yorumlarlar. Bugünün araştırmacı nesli de zaman kısıtlamalarına tabidir. Anlayışımıza, yorumlarımıza gelince, bu bizi mütevazı olmaya teşvik ediyor. Gizemlerin sırrı, gizli ve anlatılamayan izleri, söylendiği gibi, aslında bir dezavantaj değildir.

Bremen, Kasım 2018

Hans Kloft

I. GİRİŞ

Gizemler: Kavram, Tutum, Kültler

Gizem dinleri Antik Çağ'da ev kültleri içinde önemli bir yere sahiptir. Yunanca *mysterion* kelimesinden gelen gizem, genel inançların ve halk inançlarının aksine, inisiyatifin kısıtlı olduğu, ritüellerdeki sırların gizli tutulduğu, gizemlerin deşifre edildiğinde büyüsünün bozulduğuna inanılan ve günümüze kadar gelen gizli bir dini uygulamadır. Bilim, gizemleri çözümlemeyi büyük ölçüde başarmış, ancak olgusu, açıklanamayan bir sır olarak kalmıştır. Konunun bu kadar ilgi çekici olması, Erken Hristiyanlığın bir tür gizem dini olarak yorumlanmasından ve bariz benzerliklerin Hristiyanlık mesajının temel unsurlarında yer almasından kaynaklanmaktadır. İki inanç sistemi arasındaki karşılaştırma, benzerlikleri ve farklılıkları daha net gösterdiği için önemli ve aydınlatıcıdır. Öte yandan gizem dinine, Erken Hristiyanlık perspektifinden yaklaşmak değil, daha çok Walter Burkert'in son zamanlarda yaptığı gibi Yunan-Roma dünyasının inanç sistemi bağlamından bakmak önemlidir. Ancak her iki perspektiften bakıldığında doğru resim görülebilir. Bu ikili bakış açısı aşağıda ayrıntılarıyla sunulmuştur.

Terminolojiyi başlangıçta açıklamamızın önemli bir nedeni vardır. Dil ve kavramlar, doğal olarak tarihsel değişimlere ve genişlemelere maruz kalır; zamanın ve çevrenin anlayışını ifade eder. Dil ve kavramlar özellikle gizem kelimesinin kendisiyle ilgilidir. Kelimenin -kapatmak, kapatılmak- anlamına gelen "myein" fiiliyle bağlantısı açıktır ve "myesis" ise Demeter kültüründe ritüele hazırlık, takdis ritüeli olarak anlamlandırılabilir. Kaynaklara göre "mystes", klasik Atina oyun yazarlarının belirttiği gibi "kabul edilmiş sırdaş" anlamına gelir; "mystikos" ise MÖ 5. yüzyıl Yunan yazarları tarafından kullanılmış gizemli-gizli ritüel olarak tanımlanabilir.

Başlangıçta bu dini durum, daha sonraki zamanlarda “halk için kolayca erişilemeyen çeşitli nesneler” olarak anlam açısından genişletilebilir. Bu anlamda, felsefenin önemli ifadeleri, özellikle tıbbın ve büyüünün pratikleri, gizem olarak tanımlanabilir. Konunun özellikleri ve özgünlüğünü vurgulamak için kült figürü, kült şarkıları, kült şarapları söz konusu olduğunda, bugün bile kült kelimesi bildiğimiz, abartılmış bir kullanıma işaret etmektedir.

Terimin bu dilsel gelişimi, konunun yorumlanması için ilk ipuçlarını verir. Açıkça görülüyor ki zaman içinde sadece “mysterion” terimiyle ilgili olmayan bir genişleme ve kullanım söz konusu olmuştur. Mysterion kelimesinin yanı sıra başka kelimelerden de istifade edilmiştir. Teleté (telos ile çok yakın, hedef, son) ritüele hazırlık, ritüel ve kutlama olarak kullanılır. Bu kelime diğer kelimeye göre daha yoğun bir anlam taşır ve kültte daha derin bir kabul edilmeyi tanımlıyor gibi görünmektedir. Demeter’in Eleusis’teki kutsal evinin adı “telesterion” buradan türetilmiştir. Daha geç dönem eserlerde en yüksek kabul ritüeli şeklinde bahsedilen epop-teia ritüeli, kültlerin genel pratiklerinde merkezi bir öneme sahiptir. Bu terim, dikkatle bakmak, dalmak, kutsal nesneler ve ritüeller karşısında düşünceye dalmış olarak sessizliğe bürünmek (tefekür), son aşamada ise tanrıya yakınlaşmak olarak tanımlanabilir. Almanca “Schauder” kelimesinin bir parçası olan Scheu, bu dini ritüelin manasını hâlâ taşımaktadır. “Görmek için doğdu, bakması emredildi.” Goethe’nin *Faust* eserinde, kule bekçisi için bakmak kelimesi, özellikle ciddi bir kabulleniş biçimini ifade eder. Ta orgia, genellikle Demeter ve Dionysos çevresindeki gizli ritüelleri karakterize eden başka manalara da gelmektedir. İsim olan orgé ile (kargaşa, öfke, tutku) bağlantılı Orgien, kült ritüellerinin duygusal yönünü ortadan kaldırır. *Orgiazein* kelimesi, ciddi ritüellerle ilgili pratikler anlamına geldiği gibi, sefahat âlemi yapmak anlamına da gelebilir. Orgien kelimesi, Yunan inancının sirayet ettiği bölgelerde ritüellerin coşkuyla kendinden geçmiş bir halde gerçekleştiği, derin bir dini deneyimi anlatmaktadır. Ancak günümüzde bu anlamından herhangi bir iz kalmamıştır. *Orgien*, birçok insan için öncelikle uyuşturucu ve cinselliğin rol oynadığı, yasaklanması gereken bir karaktere sahip, gizli ve kınanması gereken ritüellerdi.

Terimler ve tarihsel arka plan, konumuzun farklı ve önemli boyutlarını ortaya koymaktadır. Gizemlerin, inziva ve gizlilikle bir ilgisi söz konusudur. Yunanca *myesis*'in Latince karşılığı, ritüele başlama anlamı taşıyan *initiatio*'dur. Dini ritüel uygulamaları, insanlardaki duygusal güçleri harekete geçirir. Bu duygusal hareket ise, kendi iç dünyasında yaşamak, dini adanmışlık, özellikle de dini deneyimdir. Aynı zamanda felsefi düşünce de bu zihinsel yapıyı etkiler. Bu etki, Platon'un (MÖ 427-MÖ 347) yerine geçmiş en önemli temsilcilerinden Plotinos (MS 204-MS 200) ve Porphyrios'un içinde olduğu gizem ritüelleriyle felsefi düşüncenin tuhaf bir karışıma girdiği Geç Platonculukta kendini gösterir.

Tüm bu özellikler, daha dar anlamda gizem dinlerinin çok ötesine geçen, genel olarak eski dünyanın zihinsel ve dini temelli tutumlarını tanımlar. Ezoterik grupları, masonları, dini mezhepleri düşündüğümüzde, bunların günümüze kadar farklı şekillerde hayatta kaldıklarını görürüz. Bu aşamada, bireysel kültür bağlamında, anahtar noktalar olarak adlandırabileceğimiz şu maddeler sıralanabilir: Tapınılan merkezde bir ana tanrı, tapınının şekillendiği zengin bir ritüel pratiği, kutsal olanın kelimelerde yer aldığı açıklayıcı bir efsane, kültürün olmazsa olmazlarıdır. Sosyal sınıflandırma araştırmaları, özellikle rahiplere ve kültür üyelerine yoğunlaşmıştır. Köleler, tüccarlar, askerler ve kadınlar dışında, bireysel kültürlerdeki marjinal gruplar ve üst sınıftan üyeler, araştırmacıların ilgilendikleri insan gruplarını oluşturmuştur. Bu olgular birlikte ele alınacak olursa, tutumlar ya da dini pratikler, kültür teriminin çok iyi uygulandığı tanımlanabilir örgütlenme biçimlerine yoğunlaşır. Gizem dinleri, hatları çok iyi bir şekilde tartışılabilen, dini ve sosyal bir görünüme sahip olmakla birlikte dışı kapalı bir sistemdir. Ancak felsefi ve astrolojik spekülasyonlara, tanrıların geleneksel dünyasına açtırlar.

Senkretizm, birbirine yakın tanrılar, diğer inançlar ve dini uygulamaların entegrasyonu, aynı zamanda bireysel durumlarda, özellikle de Geç Antik Çağ'da, gizem dinlerinin bir araya gelme eğiliminde olması bilimsel açıklamaları zorlaştırır: Tanrısallık, sadece farklı biçim ve adlarda görünen tek bir varlıktır (monoteizm), diğer ilahi kişilerin veya

güçlerin (henoteizm) tabi olduğu yüce ilke olarak anlaşılır. Örneğin Tanrıça İsis'in özelliklerine, Kybele, Minerva, Aphrodite, Ceres, Juno ve daha fazlası eklenir, kapsamlı bir tanrıça olarak saygı duyulur (Apuleius, *Metamorphoses* 11.5). Keskin sınırları bulanık olan senkretizm, bir çözülme olgusu olarak anlaşılabilir. Ancak tanrıların, ritüellerin, mitlerin ve kült üyelerinin anlaşılmasını imkânsız hale getirmez.

Aşağıda, gizem kültleri açık biçimde ve yumuşak hatlarla sınıflandırılmıştır. Bu olguların gerçekten din olup olmadığı konusu sadece bir kriter sorunu değil, aynı zamanda gizemler hakkında gerçekte ne bildiğimize dair bir problemdir. Belçikalı büyük din tarihçisi Franz Cumont (1868-1947), diğer araştırmacılar gibi Doğu dinlerinden oldukça tarafsız bir şekilde söz ederken, muhtemelen konunun en iyi uzmanı olan Walter Burkert bu terimden kaçınmış, ilgili olguların sadece analizini tercih etmiştir. Aslında dinler, doğaları gereği daha evrenseldir. Genellikle insanlara daha kapsamlı bir teolojik sistem sunarlar ve ayrıca bireysel kültürlerden daha geniş çaplıdır. Haklı olarak, imparatorluk döneminde Roma dini çerçevesinde hükümdar kültüründen söz edilmektedir. Bu hükümdar kültürü, dini inanışın yoğunluğu ve doğruluğu hakkında hiçbir şeyin söylenmediği tek bir anlayışı ifade eder. Roma İmparatorluğu'ndaki gizem dinleri, şaşırtıcı bir şekilde yayılmış olsa da genel olarak bu dinlerin evrensel karakterleri eksiktir. Bu tespit aynı zamanda ritüellerin, kutsal eylemlerin pratik olarak uygulanmasının ön planda olduğu kültürlerin teolojik yapısı için de geçerli görünmektedir.

Yayılım ve içerik açısından, gizem dinlerinin fark edilebilir bir gelişimi vardır. Demeter kültüründen ayrı olarak, Büyük İskender'den (MÖ 356-323) sonra Hellenistik dönemde ilk kez önemli dönüşüm ve gelişime maruz kalan gizem dinlerini açıklarken, Doğu'daki öncüllerini ayrı tutuyoruz. Roma İmparatorluğu döneminde gizem dinleri özellikle gelişmiştir ve bu inanç, Roma İmparatorluğu'nun birçok iletişim aracı sayesinde, askeri ve ticari bağlantılar kullanılarak İtalya ve Roma eyaletlerine yayılmıştır. Burada İsis-Osiris, Kybele ve Suriye tanrıları, Dionysos ve Mithras'a, tanrının kaderine kişisel bir şekilde dâhil olmak isteyen inananlar ibadet etmiştir. Gizem dinine inananların katılımlarında-

ki düşüş eğilimi, MS 4. yüzyılda Hristiyanlığın zaferinden önce görülmeye başlanmıştır.

Antik Çağ'da gizem dinlerinin katettiği bu tarihsel yolu, pagan dininden ve Hristiyanlıktan ayıran sistematik düşünceleri de desteklemek gerekir. Tipoloji, özellikle Max Weber (1864-1920) aracılığıyla, tarihsel çalışmalarda gerekli ve aydınlatıcı bir tekrar haline gelmiştir. Bu tipolojiyi şehirliler, asiller veya burjuvalar oluştursa da bireysel anlamda tarihsel özellikler bu soyutlamalarda her zaman kaybolmuştur. Ancak bu yolla, ayrıntıları daha iyi anlamamıza yardımcı olabilecek kavramsal bir ölçüt elde edilir. Gizem dinleri tipolojisi bireysel temel bileşenleri, yapıcı bir şekilde bir araya getirmeye çalışır. Tipoloji, genel ve özel olanı daha iyi kavramayı ve Demeter, Dionysos, İsis ve Mithras kültlerini uygun şekilde sınıflandırmayı mümkün kılar.

Gelenek

Böyle bir yeniden yapılanmayla, tarihçinin tipoloji oluşturma yolunda ne kadar ilerlemesi gerektiği ve ne kadar ileri gitmesi gerektiği oldukça tartışmalıdır. Bütün model fikirlerinin temeli, gizemler hakkında yazılmış, ayrıntılı olmaktan ziyade yetersiz antik kaynaklardır. Her şeyden önce bu kaynakları en uygun şekilde yorumlamak için edebi metinleri, papiroloji, epigrafi, yani filolojiyle eş zamanlı değerlendirmek gerekir. Bu noktada arkeoloji önemli bir rol oynar; anıtlar, kült nesneleri ve kült odaları, kült pratiğiyle ilgili hususlara önemli ipuçları sağlar. Bu veriler genellikle gizemlerin yayıldığıнын tek kanıtıdır. Tüm bu arkeolojik veriler tam anlamıyla açık değildir; eleştirel inceleme ve yorumlama gerektirirler ve bu genellikle sıkıcı bir iştir. Kaynakların türüne dair bazı örnekler bu gerçeği açıklayabilir:

MÖ 7. yüzyılda, tanrıça Demeter'in ilahisi, kızı Kore'nin, bir başka deyişle Persephone'nin yeraltı dünyasının hükümdarı Hades tarafından kaçırıldığını ve Eleusis'te Demeter'e adanmış bir kültün kurulduğu efsanesini anlatır. Burada, gizli kalmış ve açığa çıkmaması gereken kutsal emirlerin yerine getirilmesine atıfta bulunan, dua şeklinde bir tür belge vardır. Romalı tarihçi Livius (MÖ 59-17),

Roma'daki Dionysos ve Bacchus gizem ritüelleri üzerine yaptığı tarihsel çalışmasında kapsamlı bir yazı yazmıştır. Bu kaynakta, "gizli faaliyetler" in ortaya çıkarılması gerektiğinden, Roma ve İtalya'daki kült üyelerinin yaptıkları zulüm nedeniyle onları bir suç birliği olarak gördüğünden ve bu nedenle grubun tehlike arz ettiğinden bahsetmiştir (Livius, 39, 18, 13 vd.).

Antik Çağ eserlerinden bilgi almak için yararlanılmaktadır. Örnek olarak Madauralı Apuleius'un (MS 2. yüzyıl) *Başkalaşım*lar ya da Lesboslu Longos'un (MS 2. yüzyıl) zarif anlatısı ile kaleminden çıkmış *Dafnis ile Hloi*, şifrelenmiş gizem olayları olarak yorumlanmıştır (Merkelbach). Yanlış yollar, sınamalar, başkalaşmalar, tanıma, bir araya gelme ve kurtuluş gibi gizemli ayrıntılar, eserlerin bölümlerinden (epizot) anlaşılır ve gizem dinleriyle ilişkilendirilir. Bu bağlamda, Antik Çağ'ın romanları çift dipli bir zemine benzer. Filolojik bireysel yorumla romanlardan gizem kültüne dair ne kadar içeriğin anlaşılacağı bu kaynaklar sayesinde görülmektedir.

Son olarak, "rekabet" şeklinde paganlara karşı Hristiyanlığı savunmak isteyen Erken Hristiyanlık dönemi yazarlarına önemli bilgiler borçluyuz. Firmicus Maternus, MS 347 yılında paganizme karşı bir itham yazısı yazar, "De errore profanarum dinum" [Pagan Dinlerinin Yanlışları Hakkında]; gizem dinlerindeki (iddia edilen) tüm çirkinlikleri ve ahlaksızlığı gündeme getirerek, Hristiyan imparatorlar Constantius ve Constans'tan bu grupların yasaklanmasını ister. Kötülüğün resme ihtiyacı vardır. Bu yolla, kültlerin içeriği öğrenilir. Birkaç örnek şunu göstermektedir: edebi yazılar genellikle bir eğilime sahiptir, genellikle aracıdır ve eklektiktir, yani sadece argümanları için kullanılabilir özel sayfaları seçerler. Yine de, çarpık bir biçimde olsa bile dini eylemin içeriğini ortaya koydukları için, özellikle de gizem dinlerinin amaçları söz konusu olduğunda vazgeçilmezdirler.

Yazıtlar, kültlerin bir başka önemli yönünü aydınlatmaktadır. Yazıtlar, heykel ve sunak bağışlayan inananların sosyal konumunu belgeler. Sadece yazıtlar sayesinde, kültürün içeriği kesin bir şekilde açıklanabilir. Mithras kültü üst

sınıfa hitap eden bir asker dini miydi? İsis kültü esas olarak alt kesimin kadınlarına mı hitap etti? İnanan çeşitliliğindeki değişiklikler tespit edilebilir mi? Din sosyolojisi bu tür soruların cevabını yazıtların niceliğine ve niteliğine bağlar. Roma imparatorluk dönemine ait ayrıntılı bir yazıt, Roma konsülünün karısı olan yüksek rahibe Agrippinilla'nın, Dionysos kültü ailesinin bir yöneticisi olduğunu aktarmaktadır (Nilsson, GGR 2,358 v.). Burada, kültürlerin nasıl bir sosyal itibar kazandıklarını, ilgili imparatorluk topraklarında ne ölçüde kök saldıklarını göstermek gerçekten mümkündür.

Bu noktada papirüsün kaynağı farklıdır. Yazı malzemesi Mısır'dan gelmiş, bu nedenle gelenek, yerel olarak sınırlı kalmıştır. Bu durum hiçbir şekilde içeriklerinin az olduğu anlamına gelmemektedir. Örneğin tanrıça İsis'in, tapınım gerçekleştirenler için ne anlama geldiği, inananlar tarafından İsis aretalojisi denilen ilahi övgülerden anlaşılmaktadır. Papirüs üzerine yazılmış bu eserin harfleri korunmuştur ve bu sayede dua formlarının yayılımı da anlaşılmıştır. Yakın zamanda yayımlanan, dini kuralların öğretildiği bir eser (ilmihal), muhtemelen Mithras kültüne hizmet edenler için soru cevap şeklinde bir diyalogu içermekte ve Mithras kültürüyle sınırlı olmayan "ritüele hazırlanma" ile ilgili derin fikirler vermektedir. Ayrıca Mithras Ayini olarak adlandırılan, insanın büyü gücü (Nilsson, ggr 2,686 F.) sayesinde ilahi olarak nasıl yükselebileceğine dair bir talimat, bugün Paris'te bulunan büyük bir papirüs parşömeninde korunmuştur. Bu, Geç Antik Çağ'da daha fazla yayılan, büyü olarak bilinen bir gizem inancı için inanılmaz bir kanıttır.

Bu belgelerin ve görsellerin arkeolojik verilerle desteklenmesi ve örneklendirilmesi bizim için bilhassa önemlidir: Demeter ve Kore heykelleri, İsis ve Dionysos tapınakları ve kült alanları, diğer örnekler olarak sıralanabilir. Bunlar arasında Mithras'a ait çok fazla arkeolojik veri bulunmaktadır. Müzik aletleri, seramikler ve kurban kâseleri gibi kült nesneleri, insanları gizem dinlerinin ritüelleriyle tanıştırır. Roma'da Aventine'de St. Prisca'nın altında, balta darbeyle kısmen tahrip edilen Mithras Tapınağı, Hristiyanlığın MS 4. yüzyılda rakiplerinden nasıl kurtulduğunu kanıtlar niteliktedir. Roma İmparatorluğu'ndaki kültürlerin yayılışı ve çeşitliliği, arkeolojik kaynaklar olmadan anlaşılamaz.

Elbette anıtlara ne anlama geldikleri ve niyetlerinin ne olduğu sorulduğunda çoğu kez sessiz kalırlar. Mithras'ın birçok ikonografisinde görülen boğa kurbanı sahnesi (Tauroktoni), bu kült pratiğinin nasıl anlaşılacağına dair açık bir gösterge olmaya devam etmektedir. Kuzey Suriye'deki Doliche kutsal alanındaki, Doğu'nun gökyüzü tanrısı Jüpiter Dolichenus, tasvirlerde sıklıkla diğer tanrı ve tanrıçalarla bağlantılı olarak gösterilir. Ritüelin gerçekleştirilme tarzına gelindiğinde, sakallı bir tanrı ve sağ elinde çifte balta tasviri, büyük ölçüde bir gizem, bir bilmece olarak kalmaktadır.

Bir boğanın üzerinde Jüpiter Dolichenus, sağ elinde çift balta, kafasında Phryg şapkası, üstünde onu taçlandırmak isteyen Victoria ve haleli Sol. Altında Luna (solda) ve Sol (sağda), başlarında iki dağ tanrısı tarafından taşınıyor; ortada geyik üzerinde İsis. Kutsal Levha, MS 2. yüzyıla aittir ve Heddernheim'daki Wiesbaden Müzesindedir.

Belli ölçüde dini bir görüntü çıkarılabilir, kült nesneleri ve ritüel armağanları, Mithras kültüyle içsel bir ilişkisi olduğunu gösterir, ancak literatüre dair referanslar bu konuda eksiktir. Yani sadece görsel ifadeler açıklamaya yardımcı olur.

Gizem kültürlerinin papirüs, epigrafi, klasik filoloji, arkeoloji, tarih araştırmalarıyla çok yakın ilişkisi söz konusudur. Antik Çağ'a ait disiplinler, diğer tüm alanlardan daha fazla birbirine bağlıdır. Tüm kaynakların verilerinin nasıl kullanılacağını ve kilidin nasıl açılacağını bilen Franz Cumont'un çalışmalarından bu yana, bu disiplinler arası işbirliği, neredeyse bütün çalışmalarda bir yöntem haline gelmiştir. Ancak dışarıdan birinin yorumları çoğu durumda yalnızca genel bir resim oluşturmak için sağlam temelli önerilerin karakterine sahiptir. Şu unutulmamalıdır ki, bütünü anlaşılmaması söz konusu olduğunda, tarihsel hayal gücüyle zenginleştirilmek eksik kalanı tamamlamaktır. Bu durum için yardımcı bilimlerin, dini araştırmalar ve doğu çalışmaları, antropoloji ve psikolojinin çıktıları da kullanılabilir. Ancak gizemler, tüm bilimsel çabalara rağmen, sınırlı bir şekilde açıklanabilir: Dış hatları somut, ancak iç kısımları tam olarak geliştirilemeyen gizem kültürleri, tüm benzerliklere rağmen belirli bir anlamda yerel kökenleri olan bireysel kültürler olarak kalırlar. Geniş ana hatlarıyla açıklanan beş kült, kökeni, özgünlüğü ve zaman içinde aldıkları gelişme açısından temsili bir yelpazeyi kapsamaktadır. Tüm benzerliğe rağmen, onlar da bir anlamda bireysel kültürlerdir. Genel bir resim çizmeye çalışmak, bilime meydan okuma anlamına gelmektedir.

II. DEMETER VE ELEUSİS

Attika'daki Eleusis, Atina'ya yaklaşık 20 km uzaklıkta, meyvelerle, yiyeceklerle dolu verimli bir ovada bulunmaktadır (Homeros, Demeter'e Hymnos 450). Bölge halkı, tarih öncesi çağlardan beri tahıl yetiştiriciliğini bilmektedir. Arkaik dönemde, Demeter adında güçlü bir annenin ve toprak tanrısının onuruna adanmış bir kutsal alana sahiptir. Tahıl hasadının kurucusu ve teminatı olarak kutlanan erken dönem ritüelleri sadece tahminden ibarettir. Aynı şekilde bu tanrıçanın genel hatlarını belirlemeye yardımcı olan çeşitli dış etkiler, tam olarak açıklanamaz. Tanrıların yeraltı dünyasına (katabasis) adım attığı Yakın Doğu mitlerinin unsurları, çekirdek anne ya da çekirdek kız hakkında Hint-Germen fikirleri, son olarak da tehdit edici yeraltı dünyasına sahip güçlü kitonik tanrılarla asırlık bölgesel deneyimler, Demeter figüründe bir araya gelmiş olabilir.

O, "hayat veren, geçim kaynağı sahibi ve ölülerin sahip olduğu" ilahi varlıktır (W. Burkert), fiziksel rahatsızlıkları olan insanların kendisine yöneldiği ve şifa aradıkları etkili bir şifacıdır. Demeter'e atfedilen görevler yokken, bütün bu sorumluluklar yerel soylu ailelere aittir.

Eleusis kültüründe Demeter'e farklı kişiler atfedilir. Efsane kutsal hikâyeye göre (hieros logos), Demeter'in kızı Kore, Hades tarafından, Zeus'un bilgisiyle yeraltı dünyasına kaçırılır ve Hades'in karısı olur. Ölüler diyarında ona Persephone adı verilir. Dünyanın her yerinde çocuğunu arayan Demeter, artık tohumların filizlenmesine izin vermez. Nihayet tanrılar, Hermes'in aracılığıyla Kore-Persephone'nin, yaşayanların dünyasına dönmesine izin verir. Ancak daha önce, kocasının tavsiyesi üzerine, "yeraltı dünyasının kutsal kanı" olarak adlandırılan narı yemiştir (W. Burkert). Bu nedenle yeraltı dünyasına geri dönmek zorunda kalır. Sonunda Kore-Persephone'nin, yılın üçte birini kocasıyla geçireceği, geri kalan zamanın, Olympos'taki tanrılarla şereflendirile-

ceği bir anlaşmaya varılır. Demeter bu uzlaşmayı kabul eder ve “bütün dünya yine yapraklar ve çiçeklerle dolup taşar” (Hom. Dem. 472 vd.).

Kore’nin, Demeter’in ikinci benliğini, çiçek açan kız şeklindeki genç versiyonunu ifade ettiği oldukça açıktır. Demeter’in erkek karşıtı ve aynı zamanda eşdeğeri olan Hades, ikircikli bir şekilde ölüm ve bolluğu kendi içinde somutlaştırır. Yeraltı dünyasında zenginliği temsil eden Pluto, daha sonra kült içinde ayrı bir ilahi güç olarak ayrılır; Pluto, Demeter’in evladı olarak, hasadın bereketinin kişileştirilmiş halidir. Ekini iyice arındıran ve savuran Triptolemos (üç kez çalkalayarak), kutsal dramada önemli bir yere sahiptir. Aslen ana tanrılar dışındaki yardımcı kutsal karakterler, MÖ 6. yüzyıldan itibaren tarım ekonomisinin önemli hale gelmesi ve bunun yanında insanlara kültür ve medeniyet getirmesiyle tarımın kutsal kahramanları haline gelmişlerdir. Bu karakterler Eleusis’in ötesinde, Sicilya ve Güney İtalya gibi diğer tahıl yetiştirme alanlarında da yaygın olarak tapınım görmüşlerdir.

Tarım, tahıl, yeraltı dünyası gibi konular, Eleusis’teki insanlar tarafından kült faaliyetlerinin ve mitolojinin dış hatlarının belirlendiği üç alandır. Bu durumla birlikte MS 6. yüzyıldan itibaren tiran Peisistratos ve oğulları (MÖ 561-510), yerel devleti resmi bir çatı devlet haline getirmişler ve bahar bayramını sıkı kurumsal temellere yerleştirip Atina’yı daha da anlamlı kılmışlardır. Kült yönetiminin tepesinde, Eumolpos ailesinin, üye olan kutsalları görünür kılan Hierophantes adında bir rahip, bunun yanında daduchos [meşale taşıyıcılar] ve hierokeryx [kurban habercisi] adında kerykid’ler yani dini görevliler bulunmaktadır. Bir ritüel evinin var olması (telesterion), sonraki dönemlerde bu evin genişleyip 3.000 kişilik kapasiteye ulaşan kare planlı bir binaya dönüşmesi, daha bilgilendirici bir ana hat çizmektedir. Bu binayı, kült merkezi adı verilen, sadece Hierophantes’in içeriye girebildiği, girişi ve ocağıyla sığ bir altara sahip, daha önce saray kelimesiyle aynı anlamda kullanılmış Anaktoron çevreler.

Boedromion (eylül-ekim) ayında, binlerce Atinalı ve yabancı, Eleusis’e giden kutsal yolda hac ziyareti yaptığı,

büyük gizemli kutlamalar gerçekleşir. Bu yüksek katılım sayılarına rağmen, gizem ritüellerine başlamak, bir karaktere sahiptir ve bireysel eylemler olarak kalır. Arınmak ve oruç tutmak, beyaz giysiler giymek, çeşitli kaplarda kutsal nesneleri taşımak, hac yolunda ilahiler söyleyip dualar etmek, küçük bir domuz yavrusu kurban etmek gibi eylemlerin hepsi, gerçek telesterionda ritüele başlanmadan önceki hazırlık eylemleridir. Bu mistik hazırlanma, sessizliğin korunması gibi olaylar, ritüellerin doruk noktasını temsil etmektedir. Ritüellerin karakteristik yapısı, anlatılamaz ve yasak olmalarıdır, bunlara árnheta ve apórrheta denmektedir. Böylelikle kutsal olanı, özel ayrıcalığın nimbusunu aktarırlar.

İnsanların ve kutsal nesnelerin sunumuyla, aydınlık ve karanlık atmosfer ustaca kullanılır. Başlama ritüellerinin bir aşaması olan Epopiteia, burada olduğu gibi diğer gizem ritüellerinde de sürecin önemli bir parçasıdır. Kore'nin, yeraltı dünyasından gong sesiyle yukarıya çıkartılmasıyla birlikte, ilahi bir çocuğun (Brimos, Iakchos, Plutos) doğumunun duyurulması, bir kesilmiş başağın da ölüm ve doğurganlığın bir göstergesi olması, ritüellerin önemli konularındandır. Tanrısal gizemlerin dramatik bir şekilde canlandırılması hikâyenin bir kısmını oluşturur. Başlangıç ritüelinde gerçekleştirilen kutsal gösteri (deiknomena), kutsal hitap (legomena) ve kutsal eylem (dromena) bu canlandırmalardandır. Bu pratikleri ve önemli ritüelleri tematik olarak özetleyen, Alexanderialı Clemens'in aktardığı bir tür gizli kod olan synthema ise somut hale gelir (Protreptikos 21,2):

Oruç tuttum - karışık iksiri içtim (Kykeon)

Kutudan aldım

İlgilendim (nesnelerle)

Ve sonra sepete koyuldu

Ve sepetten tekrar kutuya

Bu pratiğin işlevi, kutsal kutunun (cista mystica) hangi nesneleri içermiş olabileceği sorusundan daha önemlidir; erkek uzvu ve rahim, aynı zamanda tahıl işleme bağlamında sem-

bolik araçlar olarak düşünölmüştür. İnanan, kendini faal hale getirir, kendini hazırlar; “kutsal bir içki” (G. Haufe) alır, kutsal nesnelere dokunur ve bunları kullanır. Bu, aynı zamanda onu eyleme bağlar ve onu kutsala yaklaştırır. Kabul edilme ritüellerine katılanlar, hem kendi iç dünyasında yaşamayı ve acı çekmeyi hem de taklit etmeyi bilir. Her iki yöntem de arkaik verimlilik kavramlarıyla alakalıdır

Gizemleri oluşturan ritüeller, kutsal tarih olan hieros logos’u muhafaza eden mitolojik hikâyelerde kısmen korunmuşlardır. Gizem ritüelleri için Demeter kurucu bir role sahiptir. Daha önce metinlerde bahsedilen ilahi, yukarıda özetlendiği gibi költün ana özelliklerini açıkça göstermektedir. Költ, bitki örtüsünün ortadan kalkmasını ve bitkilerin ilkbaharda tekrar çiçek açmasını kutlamakta, ancak aynı zamanda tohumların hasat edilmesini, hasadın yeraltı tahıl ambarlarında korunmasını, Eleusis’teki yerel insanlarla bağlantılı olarak ele almaktadır. Burada Demeter, kral Keleos’un sarayına, yaşlı bir kadın kisvesinde süt anne olarak alınmıştır. Bir tür ateş vaftiziyle ölümsüzlük vermek istediği kralın oğlu Demophon’a özveriyle bakmış, yeraltı dünyasının kızı burada ortaya çıkmıştır. Tanrıçanın isteğine göre, kurban ritüelleri ve gizli kutsamalar (hierá ve órgia) kutsal olayı düşündürmektedir. Demeter kendisi için bir költ kurmuş, yüksek bağlayıcılığa sahip yükümlölükleri ve beklentileri burada biçimlendirmiştir.

İlahi, Eumolpid ailesini költün üyeleri olarak adlandırmış, daha sonra çiftçiliğin kahramanı Triptolemos’tan bahsetmiştir. İlahi, kimsenin “ihlal edemeyeceği, detaylarını ortaya çıkartamayacağı veya aktaramayacağı” gizem dininin bilgilerini açığa çıkarmıştır (Hom. Dem. 478 vd.). Son olarak, aynı zamanda gizemlere atfedilen etkileri de anlamamıza neden olmuştur.

Böyle şeyleri görmüş mesut dünyanın sakini insan. Ancak kurban gerçekleştirmeyen veya ondan kaçınan kişi, böyle bir mutluluğu asla yakalayamayacak; küflü bir kasvet içinden geçip gidecek.

(Hom. Dem. 480-482, çev. A. Weiher)

Demeter'in ilahisindeki kutsal ödöl, gizem eylemlerine rehberlik eden beklentileri ifade eder: Diğer kaynakların da açıkladığı gibi, felaketle yüzleşmek zorunda kalan inanmayanların aksine, ölüm korkusunun üstesinden gelmek ve gerçek bir yaşam için, mutlu bir öbür dünya umuduna sahip olmak gerekir. Ekin, sonbahar ve kış aylarında ölürken ve ilkbaharda yeni bir hayata uyanırken, Kore de, yeraltı dünyasına getirilip sonra geri döndüğünde, gizemli, kutsal eylem yoluyla kendini hazırlayabileceği benzer bir kaderi umar. Bu kurtuluş beklentisine daha fazla spekülasyon eklenmiş ve kült kutlaması, kişinin kendi bilinçaltıyla karşılaşması veya kozmik doğal döngüyle bütünleşmesi olarak yorumlanmıştır. Tüm bu varsayımların belirli bir inandırıcılığı vardır. Tarih boyunca da, beklentiler felsefi spekülasyon yoluyla daha somut bir hale dönüşmüştür. MÖ 5. ve 4. yüzyıllarda gizemin genel kavramları, Demeter kültü üzerinde bir etkiye sahiptir. Öte yandan Eleusis'in kült uygulamaları da diğer gizem dinleri için bir model ve ilham kaynağı olmuştur. Ancak "sonsuz saadet" in mutluluk halini kavramak ve kelimelere dökmek zordur. Bu durum, kişinin kendi hayal gücüne boş alan sağlamıştır.

Daha fazla tarihsel gelişme, yayılım ve etik inanç arayışındayken kişi, daha güvenli bir zemine basar. Bir bütün olarak gizem kültürleri için büyük önem taşıyan, tam da bu profildir. Demeter kültü, Attika'ya bağlıdır ve ayrıca yerel aristokrasi tarafından Atina şehrinin dini yaşamına uyarlanmıştır. Orta Çağ'daki silah arkadaşlığından farklı olarak, gizemlerin şenlikli dış görünüşüyle ilgilenen kült derneklerinin kurulması, Hellenistik dönemden beri toplumun sosyal anlamda temellenmesine hizmet etmiştir. Yerel bağlar, derneklerin şubelerinin kurulmasını engellemiştir. Bununla birlikte, Küçük Asya'daki Pergamon'da, Smyrna'da ve Efes'te, Peloponnesos'taki Lerna'da ve özellikle de kendi kült pratiğiyle ünlü bir Koreion olan ve bir Kore kutsal alanının bulunduğu Ptolemaios'un başkenti Alexandria'da, gizem kültü karakterli Demeter'e benzer bir inanç gelişmiştir. Tüm bu kentlerde kült, tarımsal verimliliğe dair ritüellere karşılık gelen yerel tanrılarla ilişkilendirilmiştir. Bununla birlikte, Eleusis'teki gizem festivalleri benzersizdir ve Geç Antik Çağ'lara kadar büyük saygı görmüştür. Filozoflar,

Roma aristokratları ve imparatorları, Sulla, Cicero, Hadrianus, Marcus Aurelius ve son pagan imparator Iulianus (MS 361-363) da gizem dinlerine inanmışlardır. Bu şekilde Demeter ve Atina şehrine saygılarını sunmuşlar ve aynı zamanda inançlarını da kişisel olarak açık bir şekilde yaşamışlardır.

Bu saygın isimlere ve gizem kültlerinin asil kabul edilme ritüellerine rağmen, buradan, bu dini birliğin elitist bir kült olduğu anlamı çıkmamaktadır. Ancak MÖ 6. yüzyılın sonlarından itibaren Eleusis ve Atina'nın önde gelen kişileri dışında kadınlara, yabancılara ve hatta kölelere kabul hakkı verilmiştir. Roma İmparatorluğu'nda kadınlar, Hierophantes makamında yer alabilirlerdi. Sonuçta bu tarz uygulamalar, ürün veren tarımın ortak kült kutlamasında sosyal engelleri ortadan kaldıran dini bir topluluğa olan yaklaşımdır. İnanan ile inanmayan arasındaki ayrılık, sosyal sınırlardan çok daha önemliydi. Elbette inanmışlık, rahiplik makamında önemli bir rol oynamaya devam etmişti.

Diğer dinler ve kültürlerle karşılaştırılırsa, bilhassa Yahudiliğin veya Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nda yayılması düşünüldüğünde, evrensele yönelik bu eğilimin mütevazı bir boyutta olduğu görülür. Bu durum, diğer dini toplulukların odak noktası olan ahlaki gereklilikler ve yaşamın etik davranışları için de geçerlidir. Burada saflık ve dindarlık gereklidir ve elbette bunlar, biçimsel açıdan sadece yavaş yavaş içselleştirilen dış özelliklerdir. Genellikle gizem kültürleri bağlamında gözlemlenen bu gelişme, tarımsal yaşam tarzıyla ilgili olan ve Triptolemos'a atfedilen özel tanrı buyruğuyla bütün hale gelir: Ataları onurlandırmalı, tanrıları meyvelerle yüceltmeli ve hayvanlara zarar verilmemelidir (Nilsson, GGR 2.92). Bu etik önermelerin, gizem dinine inanmış bireyin yaşamını ne kadar süreyle etkilediğini bilmiyoruz; muhtemelen kişi için ritüel kutlamaları, inisiyasyon ve kutsal gösteri ön planda olmuştur. Bu da onun kişisel huzurunu sağlamaya yetmiştir. Cicero, Roma cumhuriyet döneminin sonunda Eleusis gizemleri ile kurulan ilişkiyi uygun bir şekilde karakterize etmiştir: "Gizemler, görgüsüz ve kaba insanlara insanlığı ve medeniyeti öğretti, onlara yaşamın ilkelerini sundu ve neşe içinde yaşamayı, daha iyi bir umutla ölmeyi öğretti" (*De legibus* 2,36).

Bu son bakış açısı, gizem kültüne inananların çoğu için belirleyici olmuş, dingin yaşam koşulları ve gelecekteki beklentiler karşısında ağır bir rahatlık ve inançlı bir umut oluşturmuştur. Külte MS 395'te kral Alaric'in yönetiminde Arian Gotları tarafından zarar verildiğinde, köylü ayinlerinde başlayan görkemli bir din sona ermiştir. Dolayısıyla Yunan anakarası kırsalında, Chora'da farklı bir şekilde yaşamış olmaları şaşırtıcı değildir. Çiftçilerin ve çobanların koruyucu azizi ve aynı zamanda tarımın koruyucusu Aziz Demetrius, Nilsson'un tahmin ettiği gibi, güçlü pagan inancını miras almış gibi görünmektedir.

III. DIONYSOS-SABAZİOS

En ünlü Yunan tanrılarından biri olan Dionysos figürü hakkında birçok hikâye olması önemlidir. Ancak ilk olarak mit yazarları, Apollodorus (MÖ 2. yüzyıl) ve özellikle Nonnos (MS 5. yüzyıl) tarafından tekdüze bir efsane yaratılmıştır.

Dionysos, adından da anlaşılacağı gibi, kralın kızı Semele ve Zeus'un oğludur. Mucizevi doğumundan sonra Nyssa'da (Karia veya Etiyopya'da) Nymphe'ler tarafından büyütülmüştür. En sevdiği oyun arkadaşları arasında, öfkeli bir boğa tarafından ölümcül bir şekilde yaralanan, asmaya dönüşen Satyr Ampelos [insan ve at arasındaki efsanevi yaratıklardan biri] vardı. Ürettiği mahsul Dionysos'un mahiyeti tarafından toplanmış ve sıkılmış, böylece Dionysos, şarabın "mucidi" olmuştur. Büyük bir zafer alayıyla Küçük Asya üzerinden Hindistan'a ulaşmıştır. Gittiği yerde kaba güç ve dostane yollarla nasıl kabul göreceğini çok iyi bilmiştir. Annesi Semele'yi yeraltı dünyasından kurtarmayı başarmış, Naxos'ta büyük Attika kahramanı Theseus tarafından terk edilmiş kralın kızı Ariadne ile evlenmiştir. O, acımasızlığın ve çılgınlığın, barışçıl karşılığıdır.

Anlatılar, açıklanmak istenen kült unsurlarıyla anlamlı bir şekilde birleştirilebilir. Dionysos'ta çift anlamlılık ve düzene nüfuz etme söz konusuydu. Onun bir Yunan tanrısı olup olmadığına bugünün imkânlarıyla karar vermek zordur. En azından Antik Yunanlar için öyleydi. Zeus ve Semele'nin oğlu Dionysos, büyük bir direnişle Yunanistan'a geldi. Her türlü zorluğa rağmen kısa sürede önemli bir tanrı haline gelip, Yunan pantheonuna yükseldi. Bu durum, en azından bir yabancı kökene ait olduğunu işaret etmektedir. Denizin karşısından çıkıp Atina şehrinde bahar festivaliyle (anthesteria) onurlandırılan Dionysos kültü, Küçük Asya'daki Thrakia, Lydia veya Phrygia'dan gelmiş olabilir. MÖ 1250 civarında, Pylos yazılı tabletlerinin

vermiş olduğu bilgiye göre Dionysos, Myken Yunanları için zaten bilinen bir tanrıydı. Bu tanrıya, şarapla özel bir ilişkisi olan Dionysos adını vermişlerdi. Diğer Yunan tanrıları gibi, farklı güçleri ve gelenekleri birleştirerek kendi çevresinden yeni özellikler aldı ve daha sonra gerektiğinde bunları kullandı.

Dionysos, tarımı ve medeniyeti getiren Demeter'in aksine, kült üyelerinin kudretini artıran ve onlara olağanüstü bir güç aktaran, vahşi, evcilleşmemiş, doğanın sarhoş edici tanrısı olarak kabul edilir. Kendisine, ilham verici bir güç bağışçısı olmasından dolayı, inananlarının da kullandığı bir sıfat olan *Bakchios* veya *Bakchos* da denir. Yunan geleneğinde bu inananlar, öncelikle menadlardır [Mania: çılgınlık, delilik] yani, vahşi dağ ülkesinde Dionysos'u ziyaret eden, ona coşku veren (enthusiasmai) ve ona biat eden kadınlardır. Euripides'in *Bakkhalar* (MÖ 406 civarı) eserinde bahsettiği, Küçük Asya'nın sahil kasabası Miletos'un (MÖ 200 civarı, Nilsson, GGR 1,576) bir kültünde, küçümseyerek anlattığı gibi, hayvanların parçalanması ve çiğ et yenmesi (omophagia) de bununla birlikte ortaya çıkmış olabilir. Bu da avcı kültürlerin, çiğ et tüketerek, avlanan hayvanın varlığına el koyduğu, uygarlık öncesi zamanlardan uzak bir yankıdır. Euripides'in tragedyası, arkaik saflık ve naif dindarlığın yanı sıra Dionysos ile Zagreus'un babası olan, İda Dağı'nın Giritli Zeus'undan ve tanrısal avcı, ölümlerin tanrısı, gizem kültü sahibi Dionysos'tan şöyle bahseder:

Kutsal bir hayat sürüyorum

o zamandan beri İda Dağı'ndaki Zeus'un gizemine
sahip oldum

ve geceleri gezinen Zagreus'un çobanı

çiğ etten yemek yapıyor...

ve benim adım şimdi Bakkhos, çünkü ben
kutsandım.

(Girit, çev. Merkelbach, Dionysos 132)

Dionysos'un etrafında sıklıkla kullanılan maskeler ve kostümler, normal kimlikten çıkılmasına (ecstasy) hizmet eder. Bu sayede bir kişi eğlenceli bir şekilde ve aynı zamanda dini açıdan da farklı bir kişilik kazanır. Değişim, Dionysos kültünde merkezi bir rol oynar. Dolayısıyla tanrının köklerinin Yunan tragedyasının ve komedyasının başlangıcında olması, anlaşılabilir bir durumdur. Dionysos'un ardından satyrlerin komedyaya geçit törenlerinde arsızca sergilediği, erilliğin sembolü Phallos'u taşımaları, tanrının vejetatif doğurganlığını sahneye koymakta ve hafızaya taşımaktadır.

Bütün bu boyutlar tanrının en önemli işleviyle birleşir ve ona gerekli derinliği verir: Şarap tanrısı Dionysos, sadece kedersiz neşe anlamına gelmemektedir, aynı zamanda oldukça tehlikeli ve gizemli bir bilgedir. Asmanın gelişmesi, büyümesi, Satyr Ampelus'un ölümüne dayanmaktadır. Efsaneye göre, Attika'da Dionysos'u konuksever bir şekilde kabul eden ve karşılığında üzüm ekiminin bilgisini alan Ikarios, bu bilgiyi köylülerle paylaşır ve şarabı fazla kaçıran sarhoş köylüler, Ikarios'un kendilerini zehirlediğine inanırlar ve onu öldürürler. Bu yüzden Dionysos tarafından ciddi şekilde cezalandırılırlar. Tanrının gerçek gücünden habersiz, onu köle olarak satmak için gemilerine bağlayan Tirenli korsanlar, onun mucizevi gücünü görürler. Dionysos prangalardan kurtulur, tehditkâr bir hayvan şeklini alır, sarmaşıklar-asmalar büyür ve koyu şarap, geminin zeminine güçlü şekilde akar. Korku dolu korsanlar denize atlarlar ve yunus olurlar. Şiddet konusu, titanların parçalara ayırdığı Dionysos'un çocuğunun ölüm hikâyesinde yeniden görülebilir. Dionysos-Zagreus'un parçalanması, Antik Çağ'ın anlatımlarında da karşımıza çıkan bir konudur. Burada Osiris'in parçalanması gibi efsanevi konular çakışmış da olabilir. Ancak ölüm, güç ve yeraltı dünyası, kitonik, dünyevi unsur, doğal olarak şarap tanrısının bir parçasıdır. Dionysos, annesi Semele'yi Hades'ten kaçırmak ve Olympos'a götürmek için yeraltı dünyasına gitmiştir. Şarap tanrısının asmasına, karanlığın, serin gecenin ve ölümün bitkisi olan sarmaşık eşlik eder, bu da daima yeşil kalan bir bitki olarak mezarları süsler ve şarap içenler için çelenk görevi görür. Ölüm ve yeniden doğum hikâyesinde, bir başlangıç güdüsü görülmek istenmiştir: Külte katılmak

isteyen kişi, yeni ve daha iyi bir durumu ifade etmesi anlamında k inişi ve yükselişi yaşar.

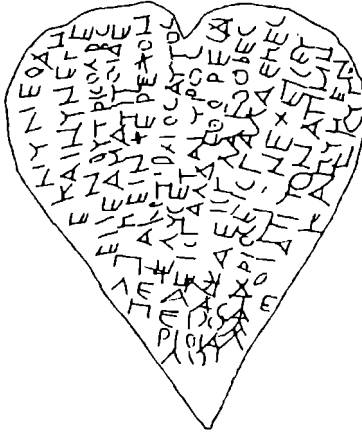
şarap ve sarhoşluk, vahşet ve coşku, ölüm ve metamorfoz, Dionysos mitolojisiinde çeşitli şekillerde bir araya getirilmiş ve ortaya çıkarılmış insanın ilkel halleridir. Dionysos'un gizem kültünün kökenlerini öğrenmek için bu bağlamın incelenmesi gerekir. Bu kültün temelleri, belki de bireysel dinin yayılması sırasında, MÖ 5. yüzyılda Yunanistan ve Güney İtalya'daki toplumsal birliklerde oluşmuştur. İnsan, ilahi olanla kişisel ve duygusal bir ilişki kurmaya çalışır. Bu kült ritüellerinde gizli ritüeller gerçekteştirilir, şarap keyfi, cinsel eylemler, kışkırtıcı müzik; bunlar delilikle, mania haliyle, ilahi çılgınlık yaparak Bakkhos'a ulaşmak için bir araçtır ve bu kişiyi mutlu kılan en yüksek çılgınlık halidir. Naxos'taki Dionysos'un Ariadne ile birlikteliği erken zamanlardaki mitolojinin arka planını oluşturur. Kutsal düğün (hieros gamos), Atina'nın halk kültüründe önemli bir rol oynar, edebi kaynakların ve arkeolojik verilerin gösterdiği gibi, Roma İmparatorluğu'na kadar bu kült korunmuştur. Euripides'in tragedyasındaki (*Bakkhalar*) Menadların yaptığı gibi, çiğ et tüketimi de dâhil olmak üzere diğer ritüeller de bu pratikler içinde rol oynamış olabilir.

Arabanın üzerinde oturan Dionysos, symposiumlarda alışlageldiği gibi, bir sarmaşık çelengi, asmalar ve içme kabıyla tasvir edilir. Önünde de bir karıştırma ve içki kabı tutan bir Silenus bulunmaktadır.

Sadece ana hatlarıyla tahmin edilebilecek bu kutsamalar ve ritüellerden daha önemli olan, kült pratiğiyle bağlantılı ahiret umutlarıdır. Dionysos kültü üyeleri, özel cenaze törenleri gerçekleştirmişlerdir; Cumae'de (Napoli yakınlarında) kendilerine ait mezarları bulunmaktadır. Tesalya'da, ölülerin göğsüne yerleştirilen sarmaşık şeklindeki altın plakalar, adeta yeraltı dünyasına bir mesaj içeren gizemler için giriş bileti anlamına gelmektedir.

Persephone'ye Bakchios'un seni kurtardığını söyleyin...
ve diğer ölmüşlerin bildiği gibi, kutsamalar sana açıktır.

Pelinna'dan (Tesalya) sarmaşık şeklinde altın levha,
Bakkhos gizemi için "ölünün geçiş bileti".

Dolayısıyla gizemler, Dionysos kültürünün vermiş olduğu mutluluğun, ahirette de devam edeceğine dair bir tür garanti sunar. Güney İtalya'daki (MÖ 4. yüzyıl) benzer bir kaynakta, mutlu olanın kutsanan kişi "bir ölümlü yerine tanrı olacağı" bile söyleniyor. Yazılı kaynaklarda mezar hediyeleri, ölen kişinin yeraltı dünyasına yaptığı yolculuğunu kolaylaştırmaya yarıyor ve öteki dünyada ölenin daha fazla yaşam sürmek istediğinin altı çiziliyor.

Öteki dünyaya dair bu tür bireysel beklentilerin ne ölçüde genelleştirilebileceği belirsizdir. Dionysos kültürünün Küçük Asya, Mısır, özellikle de İtalya gibi Akdeniz bölgelerindeki diğer tanrılarla birlikte yayıldığı kesindir. Efsanevi müzisyen Orpheus, zaten Dionysos ile anılmış ve inananlar tarafından birlikte tapılmıştır. Dionysos ayrıca, sosyal statüsü düşük alt sınıflar arasında özel bir tanınırlığa sahip gibi görünmektedir. Muhtemelen erotik kutlamalar, MÖ 4. ve 3. yüzyıllarda daha sıkı, organize bir görünüme sahipti. Kült yemekleri, standart, düzenli hale geldi ve ayrıca rahiplerden ve rahibelerden oluşan bir kült personeli de geliştirildi. Kutsal sırların ve efsanelerin kayıtları olan *hieroi logoi* da önemliydi. Muhtemelen kutlamaların yapıldığı yerleşik kült merkezleri vardı. Dernek üyelerinin bir araya geldiği ve toplantıların yapıldığı bir yer Attika Dionysos Derneği'nin lobak denen tüzükleri, çok sayıda düzenlemeyi ve bunun yanında imparatorluk dönemi için bakcheion'u belgelemiştir. Yerleşik kült alanlarının olması, Hellenistik zamanlardan beri güçlü bir personel yapısına sahip derneklerin gelişmesine neden olmuştur.

Bütün bunlar, kentsel kültürün ve taşıyıcılarının bir parçası haline gelen kendinden geçme ritüellerinin "burjuvallaştırılması" ve "normalleştirilmesi"dir. Dionysos gizem kültürü, toplum içinde belirli bir rahatlama işlevine sahip olmaya devam etmiştir. Walter Burkert'in dediği gibi, "Hayati bir enerji kaynağı, rafine şehir kültürünün kabuğunu kırar" ve kült bunu açıkça, birçok Hellenistik kentte olduğu gibi, toplumsal uzlaşa ve dernekler sayesinde gerçekleştirmiştir. Bu çift başlılık, güvenilirliği zorlaştırmış ve bazı yönlerden devlet kurumlarına meydan okumuştur. Bunun birkaç örneği bulunmaktadır. Mısır kralı IV. Ptolemaios Philopator'un (MÖ 205) bir kararnamesinde, Mısır'da gizem kültürüne üye olan herkesin Alexandria'ya yazılı olarak rapor vermesi şart koşulmuştur. Bu zorunlulukla birlikte, kült üyelerinin gizemli bilgeliğini iletecek insanların isimleri, kutsal öğretinin metni, yani *hieros logos* sızdırılmak zorunda kalmıştır. Kraliyet yönetmeliği (prostagma), kültürün Mısır'daki sınırlarını denetlemiş ve özellikle Dionysos kültürüne düşkün kralın, tedbirli bir şekilde yönetmeliği düzenlemesini kontrol altında tutmuştur. Pergamon'da kraliyet ailesi

olarak kabul edilen diğer kùltlerden farklıydı. Bu kùlt pratikleri, şehre muhtemelen seyahat eden rahipler aracılığıyla, Güney İtalya ve Etruria'dan gelmişti ve aynı zamanda plebler, kadınlar ve İtalikler arasında çok yaygındı. Aventine'in eteğinde gece yapılan Bacchanalia zevk ritüelleriyle bir araya gelenler, üye sayısını gün geçtikçe artırdı. Roma Senatosu, MÖ 186'da Dionysos ritüellerine şiddetle karşı çıktı, kùltü büyük ölçüde kısıtladı ve birçok üyeyi idam etti. Devlet yetkililerinin, tehdit edici bir suç örgütü (conjuratio) olarak gördükleri bu kùlte karşı gerçekleştirdikleri acımasız eylemler, bizlere çok fazla bilgi aktarmamaktadır. Bu bağlamda Dionysos ve Bacchus ritüellerinin profili, tarihçi Livius'un açıklamalarına ve araştırmalarına (39,13 vd.) dayanmaktadır. Bu kaynak sayesinde ritüeller, bizim için kısmen açıklanabilir hale gelmektedir. Buna göre, Roma'da o dönemde, kùltün başında bir rahibin (sacerdos) olduğu belirli bir örgütlenme söz konusudur. Bu kùltün yönetimi daha sonra kadınlar tarafından devralınmıştır. Aslen kadın kùltünün erkek katılımcılara açılması, alt sınıflar arasında sosyal tabanı genişletmiştir. Birkaç Roma vatandaşı da belirli unvanlarda görev almıştır.

Ritüeller gerçekleştirilmeden önce, aç kalma ve cinsel perhiz yoluyla, inisiyasyona hazırlık yapılır. Ardından gece, coşkulu bir şekilde şarap içilerek, cinsel ilişkiyle birlikte gürültülü gece ziyafetleri gerçekleştirilir. Kendinden geçmiş kùlt üyeleri, yakındaki Tiber Nehri'ne yürür, el davulları (timpana), ziller ve yanan meşalelerle ritüel devam ettirilir. Bazıları trans halinde kehanetlerde bulunur. Bu ritüellerin doruk noktası ise Dionysos'un parçalara ayrılması ve daha sonra bir araya getirilmesinin canlandırılmasıdır.

Ritüellerin içeriği açısından gizlilik şartı göze çarpan bir durum olduğundan, ritüeller daha da merak uyandıran bir davranış haline gelmiştir. Devleti destekleyen sınıf olan Roma soyluları nezdinde bu gizlilik hali güvensizlik, şüphe ve tehdit olarak algılanmış, bir anlamda bu kùlt mevcut ve muhafaza edilmiş koşullara dini bir alternatif olarak görülmüştür. Roma soyluları, bu kùltün getireceği sosyo-politik sonuçlardan çekinmeye başlamıştır. Livius'un bildirdiğine göre, varsayılan bu tehlikeler, sert devlet önlemlerini, Roma ve İtalya'daki Bacchus tapınaklarının yıkılmasını ve birkaç

bin inananın infazını haklı gösterir. Yazar Livius'un, Augustus dönemi anlatımlarındaki mübalağa ve dini sakıncalar herkes tarafından bilinse de Livius'un bu aktarımının tarihsel bir anlamı bulunmaktadır.

Dionysos ritüellerinin kanlı bir şekilde durdurulmaya çalışılması, Dionysos sembollerinin kullanımını ve tanrıya tapınılmasını engellememiş, özellikle Liber kültü gibi varlığını korumuştur. Şarap festivalleri ve ölüme dair ritüellerde, Dionysos'un sembolleri kullanılmaya devam etmiştir. Dionysos, başlangıçta principatus dönemindeki devletin kabul ettiği tanrılardan biri olmasa da Roma'nın yeni yönetim şekli olan imparatorluk döneminde önem kazanmıştır. Dionysos'un, Antonius ve Kleopatra'nın destekleyicisi olarak Actium Savaşı'nda (MÖ 31) kaybeden tarafta olması, başarılı Princeps'lerin koruyucusu Apollon'a karşı stratejik bir konuma sahip olmasına neden olmuştur. Resmi anlamdaki bu olumsuzluk, özel alanda olumlu bir yönelimi ortaya çıkarır. Dionysos gizem kültürleri ve dernekleri, yerel bağlamda büyük bir yaygınlık kazanır. Dionysos ve çevresinin güçlü varlığı, Roma imparatorluk dönemi lahitlerinde açık bir şekilde görülmektedir. Taban mozaiklerinde, duvar resimlerinde, dekoratif bir biçimde erotik-cinsel alanlarda, şarap tanrısına atıfta bulunulur. Bu şekilde kült, imparatorluğun birçok sakini tarafından açık bir dünya görüşü, şehvetli bir zevk atmosferi, dost canlısı, dini açıdan renkli bir alana sahip olması nedeniyle saygı görür.

Benzer bir kullanımın doğrudan gizem kültürüyle ilgisi yoktur. Aksine Dionysos kavramlarının ne kadar başarılı bir şekilde sekülerleştirilebileceği, genel olarak iletişim ve temsilin insani seviyeye nasıl çıkarılabileceği de ortadadır. Bu durum, gizem kültürlerinin özel bir konuttaki en önemli temsili olan ve Gaius Julius Caesar zamanına tarihlenen, Pompeii'nin kapılarının önünde yer alan Villa dei Misteri'deki ünlü Dionysos frizleri için de geçerlidir. Frizlerde Dionysos ve Ariadne çifti efsanesi ve kültün önemli ritüelleri bulunur: Aynı zamanda kutsal metinlerin okunması, şarabın, maskelerin ve müzik aletlerinin kullanılması, dans, kutsal nesnelerin saklanması, ardından açığa çıkarılması, kutsal çiftin mutlu birlikteliğindeki anları, amaçları ve nihai hedefleri yolundaki acıları ve bu acıların çekilmesi, frizlerde bir konu

olarak yer alır. Tanrısal ve insani mertebe, doğanın ve yeraltı dünyasının güçleri, iyi düşünülmüş bir kompozisyonla gizemli olaylara bağlanır. Bu da, eylemlerin ve insanların bilinçli olarak “esrarengizleştirilmesi” ile gizemlilik seviyesini mükemmel bir şekilde korumaktadır. Pompeii’deki “gizem salonu”, doğrudan yatak odasına (cubiculum) geçer; bu nedenle, tasvirlerin evlilikle ilgili olabileceği düşünülebilir.

Dionysos gizemlerinin imparatorluk dönemindeki temel aşamaları, arkeolojik ve yazılı kaynaklardan elde edilebilir. İnziva ve arınma yoluyla ritüellere hazırlıklar başlamış, bu da nefsi terbiye etme şekli olarak kabul edilmiştir; ardından gizli bir şekilde hayvan kurbanı gerçekleştirilmiştir. Yemin eden (sacramentum) kült üyesi, bu kurbanı üstlenmiştir. Diğer kültürlerde olduğu gibi, geyik veya panter kürkü giymek, bir sarmaşık veya çiçek çelengi takmak ve asmalarla dolanmış bir Thyrsos asası taşımak, arkeolojik ikonografide görülmektedir. Efsanede Menadlar, kayaların üzerinden süt, şarap ve bal dökmüş, o da Dionysos’un kendisini karakterize etmiştir.

Aristophanes’in *Bulutlar* adlı eserinde (254-262) hicvettiği gibi, hazırlıklardan sonra inisiyasyon yapan kişinin oturması gereken özel bir Dionysos tahtı bulunmaktadır. Pişmiş topraktan yapılan böyle bir kült nesnesi, Güney Etruria’da (Volsinii, MÖ 2. yüzyıl) bulunmuştur. Bununla birlikte aynı yerden kutsal nesne olarak düşünülen cista mystica benzeri kültik harman eleği (liknon) çıkartılmıştır. Kutsal metinleri göstermek, işlemek, yüksek sesle okumak veya dinlemek de inisiyasyonun içeriğini oluşturur. Tüm bu gösteriler ve pratikler, ilahi bir yaşam gücüyle karşılaşma, varoluşsal anlamda cinsellik ve erotizm deneyimi olarak yorumlanmıştır ve bu deneyim aracılığıyla inananlar, tanrısal ideale yaklaşır ve ebedi mutluluğa katılır.

Bu tür dini tepe noktalarının, böyle anlaşılmaları için, daha büyük bir kronolojik sıraya yerleştirilmesi gerekir. Ayrıca kutsal olayı ortaya çıkaran daha büyük bir topluluğun iş birliğine ihtiyaçları vardır. Roma’nın güneyinde bulunan MS 2. yüzyılın ortalarından kalma Yunanca yazıt, başında rahibe Agrippinilla’nın bulunduğu 420 üyeli bir Dionysos kült derneğinden bahsetmektedir. Başrahibe Agrippinilla’nın al-

tında yedi rahip ve iki rahibe; ayrıca kült etkinliklerinde kutsal eşyaları taşıyan, kurban kesen, dans eden, yüksek sesle okumalar yapan, çalan ve törenle şarabı dolduran çok sayıda görevli vardı. Büyük Hristiyan törenlerinde veya karnaval kortejlerinde olduğu gibi, özel cüppeler ve maskeler bu ritüelin bir parçasıydı. Kutsal olayların sahnelendiği Orta Çağ efsanelerine benzer Dionysos kutlamalarının gösterilerine halk büyük bir ilgi göstermiştir. Kült artık sadece alt sınıfın cemaati olmaktan çıkmış, şehrin soylularının da üye olduğu bir topluluğa dönüşmüştür. Sarhoşluk ve coşku, şarap tüketimi, dans ve cinsellik yoluyla tüm sınıfların sınırlarının ötesine geçmiş ve bu dünyevi mutluluk duygusu, ritüelleştirilmiş bir biçimde, geleceğin kurtuluşu olarak görülmüştür.

Dionysos gizemlerinin vadettiği gibi, artan ve öteki dünyaya doğru yayılan insani varoluş, bu kültürün iki özelliğiyle bağlantılı olabilir. Bir taraftan, Dionysos'a şekil olarak benzeyen diğer tanrılarla erken dönemde ilişkilendirilmiştir. Bunlar arasında, aynı zamanda şarap ve sarhoşluk tanrısı olan, Thrakia-Phryg bitki tanrısı Sabazios göze çarpmaktadır. MÖ 5. yüzyıldan itibaren Yunanistan'da bilinen bir gizem olan, Zeus ile özdeşleştirilen Sabazios, Zeus'un Persephone ile yaptığı kutsal düğün mitolojisi nedeniyle odak noktası olmuştur. Buna ek olarak, karanlık, kitonik güçlerin yanı sıra kötülüğe karşı konulması ve reenkarnasyon için (deri yüzme sembolik bir eylem olarak kabul edilmiştir) yılan, önemli bir sembol haline gelmiştir. Dionysos kültüründe olduğu gibi, inananlar öteki dünyayı hayal ederek kült yemeklerinde birlikte olmuşlardır. Roma'da Vincentius adında bir Sabazios rahibinin, duvarlarındaki fresklerde mutlu sonun resmedildiği mezarına şu cümleler yazılmıştır:

Ye, iç, oyna, bana gel.

Yaşadığın sürece iyi ol.

Yanına bunu alacaksın.

Burada tanrı Sabazios'un rahibi Vincentius yatıyor,

İnanan bir zihnin kutsal seremonilerini koruyan.

(*Inscriptiones Latinae Selectae* 3961, çev. H. Kloft)

Sabazios sadece Dionysos ile değil, aynı zamanda Zeus, Jüpter, Osiris ve diğer gizemli tanrılarla da özdeşleştirilmiş, ayrıca Yahudi Sabaoth ile de eşleştirilmiştir. Sabazios kültüne inananların bağışladığı, eski bir bereket jestini gösteren bronz adak eli, erken Katolik Kilisesi (benedictio Latina) tarafından da bilinmekte ve kullanılmaktadır. Çok tanrılı inançların sembolü olan bu jest, diğer inançlara da geçerek bir karışıklığa neden olmuştur.

Öğretileri ve edebi eserleriyle merkezde yer alan Dionysos, efsanelerde anlatılan Orpheus ile birlikte yakınlaşma, eşleştirme ve kimikleştirme durumu daha da ileri boyuta gelmiştir. Karısı Eurydike'yi geri getirmek için Hades'e inen, müziğin "mucidi" Orpheus'un öfkeli ve azgın Thracia'lı kadınlar tarafından parçalandığı bilinmektedir. Orpheus'un dağılmış parçaları, esin perileri Musalar tarafından Leibethra'daki Olympos Dağı'nın eteklerine gömülmek üzere toplanır. Belirleyici unsurları katı saflık yasaları, ruhların göçü ve mutlu son olan bir inanç öğretisi için kişi ve kader, referans noktaları haline gelmiştir. Bunlar, ciddi ve karanlık bir karşılık/muadil olarak, erken bir aşamada Dionysos gizemlerine girmişlerdir ve inananların, öteki dünyaya ilişkin umutlarını güçlendirmişlerdir. Şiirlerde ve parşömenlerde saklanan ilkeler, gizemli kutlamalarda sunulan "kutsal öğretiler" in ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. Muhtemelen Küçük Asya'daki Dionysos Derneği tarafından litürjik malzeme olarak kullanılan çok sayıdaki Orpheus ilahisi, Demeter, Athena, Zeus, Apollon, Pluto, Poseidon ve Sabazios'u yanına çekebilmek için davette bulunur ve tanrılar bu ilahilerle kendilerini gösterir.

Praetextatus Katakombu'ndaki Vincentius'un mezarında yer alan MS 4. yüzyıla ait duvar resmi; Vibia (inductio Vibies), iyilik melekleri (angelus bonus) ile ekmek, balık, şarap ve zar oyununun da oynandığı keyifli bir yemeğe katıldığını anlatmaktadır.

Bununla birlikte, teolojik bir yorumlama, ancak ilkel şekilde ve oldukça geç yapılmıştır. Üzümün şarap yapımı için ezilmesi, üzüm suyunun birleşmesi ve fermentasyonu yoluyla yeni şarabın ortaya çıkması, alegorik olarak yorumlanabilir. Dionysos'un parçalanması ve yeniden birleştirilmesi de bir semboldür. Kosmos'un bir sembolü olarak parçalara bölünmüş ve Helios/Apollon tarafından yeniden birleştirilmiş Dionysos'un, Plutarkhos tarafından ortaya atılan, dünyanın hükümdarı, kozmokrat olduğu yönündeki iddiası, felsefi bir yorumdur. Dionysos, Kosmos'u yüce Zeus'un (Dionysus=Dios nous) ruhu ya da güneş ile eşit olan "anima mundi", yani dünyanın ruhu olarak yönetir.

Ancak kuramsal yorumlar, geç dönemde de gizemleri yalnızca yüzeysel olarak şekillendirmiştir. Dini profil eksikliği ve Antik Çağ insanların sonsuz mutluluk olarak algıladıkları şarabın kuvvetli anlamı, şarap sembolizminin Erken Hristiyanlığın önemli unsurları haline gelmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, tanrısal müzisyen Orpheus, Hristiyan sembolizminde bir figür olarak yeniden yorumlanmıştır. "Çarmıha gerilmiş İsa, aslen Orpheus'tur ki o Orpheus Bakchikos, insanlığı karanlık Hades'in derinliklerinden gelini olarak evine getirmiştir" (Hugo Rahner). Buna ek olarak, son akşam yemeğinde şarabın kutsal önemi, Erken Hristiyanlık edebiyatında ve ikonografisinde asma,

şarap ve üzümün zengin metaforik kullanımı, Eski Ahit'e ve Antik Çağ örneklerine dayanmaktadır. Acı çeken Mesih ve kesilmiş üzüm, birbirini desteklemektedir; kilise babası Alexandrialı Clement bunu bu şekilde değerlendirmiştir.

Goethe, gizemli şarabın Hristiyanlıkta kabul görmesini ve yayılmasını sağlayan pagan inancını tanıyor ve ona değer veriyordu. 1792'de Fransa'ya yaptığı seyahat sırasında Trier'de durduğunda, bir şiirde üzüm tanrısı ile Paris'in ilk piskoposu ve efsanevi misyoneri Galyalı Saint Dionysius'u, kendine özgü bir şekilde ilişkilendirmiştir:

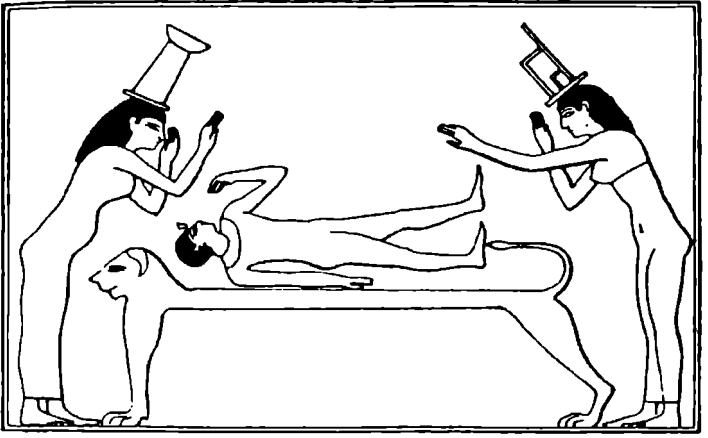
Dionysos, Trier'in tepelerine hükmetti,
ama piskopos

Dionysius onu sürükledi ve aşağıya çekti.

Bacchantes'in Hristiyan birlikleri vadide kamp kurdu;
Duvarların arkasına gizlenmiş, eski gelenekleri uyguluyor.

IV. İSİS VE OSİRİS

Tanrıça İsis ve kocası Osiris, firavunlar zamanında uzun ve değişken bir efsaneye sahipti. Büyük İskender'in (MÖ 331) fethiyle ülke, Hellenistik dünya ile tanışmıştır. Böylelikle İsis gizemlerinin oluşumunu ve yayılmasını sağlayan bir Mısır-Yunan karma kültürü ortaya çıkmıştır. Bu, aynı zamanda eski Mısır dininin ana kavramlarının, tanrıların geç aşamalarına kadar şekillendirildiği anlamına gelir. İsis, hükümdarın oturduğu "ilahi taht"ın genel olarak koruyucu tanrıçası olarak kabul edildi. Etkili büyü ve iyileştirme güçleri sahip olarak bilhassa ölüleri korudu ve onlara rehberlik etti. Kardeşi ve kocası Osiris, birçok arkaik efsanede bilindiği üzere, kötü kardeşi Seth tarafından Nil'de boğuldu ve parçalandı. Vücudun parçaları ülkenin dört bir yanına dağıtıldı. Kocasını gözyaşları ve çaresizlik içinde arayan İsis, oğlu Horus ile birlikte, ölen kocasını bulmayı, onu bir araya getirmeyi ve diğer tanrıların yardımıyla hayata döndürmeyi başardı. Seth'e karşı kazanılan zaferden sonra Horus, yeni düzende yeryüzünün tanrısı olarak kabul edildi. Ölüler diyarı üzerindeki hükümdarlık, İsis ile birlikte Osiris'e düştü. Ölüler diyarı, giderek zengin ritüellerle donatılmış kurgusal bir karşı dünyaya dönüşmeye başlamıştı. "Yeraltı dünyasının hayali coğrafyası" (Jan Assmann), Mısırlılar tarafından yer "güzel batı" olarak adlandırıldı.

İsis (sağda) ve tanrıça Nephthys ölen Osiris için yas tutarlar ve onu hayata döndürürler; Mısır, Philae'den bir kabartmanın çizimi.

Bu mitin çeşitli unsurlarının nasıl ortaya çıktığı ve birlikte nasıl geliştiği konusunu daha fazla araştırmak gereksizdir. Bununla birlikte, önemli geleneksel unsurların geç dönemdeki gizemlere etki ettiği özellikle belirtilmelidir: Ölüler için yeraltı dünyasına giden zorlu, tehlikeli yolu açan tanrının annesi İsis; su ve bereketi temsil eden kocası Osiris (daha sonraki teolojik yoruma göre kardeşi Seth'in aksine çorak çölü temsil eder). Aynı zamanda Osiris, ölülerin tanrısı olarak öteki dünyanın sorumluluğunu da üstlenir ve öteki dünyaya ancak dikkatli bir hazırlık yapıldıktan ve yaşanan hayat için hesap verildikten sonra girilebilir. Mısır'ın yeraltı dünyasına olan inancı, ceza ve ödülle onaylanan bir durumdan ibarettir. Bu inanç, yaşanan dünyayı da etkileyen bir durum haline gelmiştir. *Mısır'ın Ölüler Kitabı*'nda bir metinde ölen kişi, tanrı Osiris'e şu şekilde hitap ediyor:

Size selamlar, yüce tanrı, gerçeğin efendisi!

Size geldim efendim

Mükemmelliğinizi görmek için getirildim...

İnsanlara karşı yanlış bir şey yapmadım
ve hayvanlara kötü muamele etmedim.
Doğru yapmak yerine “çarpık” bir şey yapmadım...
Ben tanrıya gücenmedim.
Bir yetimin malına zarar vermedim.
Tanrıların nefret ettiği hiçbir şey yapmadım.
Bir hizmetçinin efendisine iftira etmedim...
Ölçüye bir şey eklemedim veya eksiltmedim,
Alan ölçüsünü azaltmadım (Arure)
ve tarım arazisinde hiçbir şey değişmedi.
El ölçeğindeki ağırlıklara hiçbir şey eklemedim
ve zemin ölçeklerinin çekül çizgisi kaymadı.
Bebeğin ağzından sütü almadım,
Sığırları otlaklarından çıkarmadım.
(125, Z. 1 vd.; 13 vd.; 20 vd.; 34 vd., çev. E. Hornung)

Günahın itirafı, ölünün güçlü bir güvencesidir. Bu kurtuluş durumunu ortaya çıkartan sadece sözün büyümlü etkisi değildir. Bunun yanında ahlaki kurallar vardır. Yeryüzü ve öteki dünyayı birbirine bağlayan bir dini-sosyal davranış söz konusudur. Bu anlayış Hellenistik gizemlerde etkisini devam ettirmiştir. Bu, sosyal etik mirasa başka bir şey daha eklemiştir: O da tanrının kalması için gerekli bir mekân olan tapınakta kült ibadetidir; bundan, rahiplerin ve cemaat üyelerinin olduğu yerlerde ibadet edilmesi durumu ortaya çıkmıştır.

Eski Mısır'ın ölü kültüründen gelen kült bileşenleri, Hellenistik dönemde Yunan dini kavramlarıyla ilişkilendirildi. Değerlenmiş ve bilinen dini yapıları yeni bir kılıkta sunmaya çalışan ve siyasi nedenlerle karma bir dinin kurulmasını şiddetle destekleyenler Ptolemaios krallarıydı. Bir yandan Osiris, Yunan tanrısı Zeus ile, diğer yandan yeraltı dünyasının hükümdarı Pluto ise Sarapis ile özdeşleştirilmiş, ortaya hem Mısırlılar hem de Yunanlar için bir krallık tanrısı çıkmıştır

(W. Helck). Mısır'ın bu dönem içinde en önemli ibadet yeri başkent Alexandria'daki Serapeion olmuştur. Cennetin hükümdarlığı, dünyanın bereketi ve ölümler krallığına duyulan ilgi, Sarapis'in kişiliğinde anlamlı bir ifade bulmuştur. Heykeller ve büstler, onun gösterişli figürünü Mısır'da ve tüm Hellenistik dünyada yaymış ve daha sonra bu imaj Roma'ya doğru da yayılmıştır. Tipik bir Hellenistik karma tanrı olarak, Zeus ve Osiris'in dışında, şifa tanrısı Asklepios, ölümler diyarına inen kahraman Herakles ve Dionysos, yeni bir ortama kolayca entegre olan evrensel tanrılar olarak görülebilir.

İsis, yeni küresel koşullara da uyarlanmıştı. Tanrıça, özellikle Demeter, Aphrodite, Psyche, Fortuna ve büyük Phryg tanrısı Kybele ile özdeşleştirilir. Evrensel olan tanrıçaya yönelik bu eğilim, imparatorluk döneminde daha da baskın hale gelmiştir. Çok işlevli olmaları nedeniyle Sarapis ve İsis, Mısır kraliyet kültüründe önem kazanmıştır. Ptolemaios kraliyet sarayı sonuç olarak kendi kültürlerini ve Mısır dışındaki kültürleri de işin içine alarak yerli bir kültür oluşturmaya çalışmıştır.

Bu kapsamlı senkretizm, Mısır inançlarının başarılı bir şekilde ihraç edilmesi için temel bir ön koşul olmuştur. Aynı zamanda büyük Rus Eski Çağ tarihçisi Michael Rostovtzeff, kent burjuvazisi olarak adlandırdığı çevrelerin, İsis ve Sarapis kültürünü yaygınlaştırdığını, Hellenistik devletlerdeki kültür topluluklarının ve birliklerinin kurulmasından da bu elit çevrenin sorumlu olduğunu belirtmiştir. Bu topluluk mensupları, Mısır kültürlerinde artan bireysel dini ihtiyaçlarla ekonomik ihtiyaçları başarılı bir şekilde birleştirmiştir. Ege Denizi'ndeki Delos ticaret merkezi, kültürün tek örneği değildir, ancak en önemlisidir. Timotheus adlı Mısırlı bir rahip, Memphis'ten Delos'a MÖ 3. yüzyılda göç etmiş ve ikamet ettiği yere Sarapis'in bir heykelini getirmiştir. Zamanla, mütevazı tapınaklar ortaya çıkmış, kültür MÖ 2. yüzyılda yaygınlaşmadan önce durağan dönemine girmiştir. Ancak Roma tüccarları tarafından unutulmamış ve bu sayede büyük bir yükseliş yaşamıştır. Daha sonra kültür, Roma Senatosu'nun kararıyla resmi olarak tanınmıştır. MÖ 166'dan itibaren Roma'nın kontrolündeki uluslararası ticaret merkezi Delos, Hellenistik dünyada kültürlerin yayılması için giderek önem kazanan bir merkez haline gelmiş, burada kültürler tüm milletlerden ve tüm sınıflardan inananları bir araya getirmiştir.

Hellenleşme ve onunla birlikte Mısır'ın ötesine genişleme, çok çeşitli kült üyelerinin var olmasına neden olmuştur. Bölgesel kutsal alanlarda gerçekleştirilen kortejler, festivaler ve tanrılara yapılan ritüeller, kalıcı etkiyi artırmak için düzenlenmiştir. Bunun yanında diğer kültürlerde olduğu gibi, mistik gelenek de giderek daha fazla yazılı hale getirilmeye başlanmıştır. Plutarchos'un MS 100 civarında yazdığı, İsis ve Osiris mitleri hakkındaki en önemli incelemesi, Hellenistik örneklerle kadar uzanmaktadır. Plutarchos hem tanrıya gerçekleştirdiği hizmeti, hem de Sarapis'in ve İsis'in faydalarının ve mucizelerinin listelerini, aretoloji denen, tanrıya düzülen methiyelerle ortaya koymuştur:

İsis benim, tüm ülkenin hükümdarı,
ve Hermes tarafından yetiştirildim ve
Hermes ile birlikte dünyevi ve kutsallık içinde her şeyin
yazılmadığı harfleri bulduk
İnsanlara kanunlar verdim ve
kimsenin değiştirmesine izin vermediğime dair yasal
olarak şart koştum.

Kronos'un en büyük kızıyım.
Ben kral Osiris'in karısı ve kız kardeşiyim.
İnsan için meyveyi icat eden benim.
Ben kral Horos'un annesiyim.
Köpek takımyıldızında yükselen benim.

Çocuğun ebeveynleri sevmesi gerektiğini kanunlaştırdım.
Sevgisiz ebeveynlere ceza verdim.
Kardeşim Osiris'in yardımıyla yamyamlığı durdurdum.
İnsanlara kutsamayı gösterdim.

...

Yasayı altın ve gümüşten daha güçlü yaptım.

Gerçeğin iyi olarak kabul edildiğini kanunla tespit ettim.

Sözleşmeleri ben icat ettim.

Yunanların ve barbarların dillerine karar verdim.

İyi ve utanç verici olanı doğadan farklı kıldım.

(İsis Aretoloji'den, Kyme, MS 1. yüzyıl, çev. W. Peek)

Roma Dünyasındaki Mısır Tanrıları

Bu etkileyici öz-ifade, tanrıçanın kapsamlı eylem gücüne vurgu yapmış, her köken ve her sınıftan insana anlamlı gelecek şekilde yazılmıştır. Mısır kültlerinin Roma ve İtalya'ya doğru ilerlemesiyle genel tarihi hatları izlemiştir. İtalyan tüccarlar Sarapis kültünü Delos'tan Puteoli'ye, Campania'daki en önemli liman ve ticaret merkezi Lazio ve Roma'ya getirmişlerdir. Roma Senatosu, siyasi nedenlerden dolayı bu kültün Mısır kökenine itiraz etmiş ya da Dionysos kültüne benzer ahlaki çekinceleri dile getirmiş, halkın arasında yayılmasına birkaç kez engel olmaya çalışmıştır. Yıllarca bu kültürleri engellemek için yayımlanan yasaklar (MÖ 58, 53, 50, 48, 28), kültürlerin bir şekilde yayılmasını engelleyememiş, özellikle ülkenin Roma İmparatorluğu'na (MÖ 30) geçmesinden sonra zengin ve eğitilmiş Romalılar için Mısır kültürü ve dini giderek daha çekici ve hatta şaşırtıcı hale gelmiştir. Caligula'nın (MS 37-41) hükümdarlığı ile, büyük bir tapınak kompleksi olan şehir merkezindeki Mars alanında, Sarapis ile İsis bağlantılı bir tapınak inşa edilmiş, bu durumla birlikte devlet bu kültü resmen tanımıştır. MS 2. ve 3. yüzyıl Roma imparatorları Mısır tanrılarının iyiliği için yarışmışlardır: Caracalla MS 215'te Quirinal'de büyük bir tapınak inşa etmiş, Mısır festivalleri resmi Roma takvimine dâhil edilmiş ve İsis kültü, bir "devlet dini" haline gelmiştir (G. Wissowa).

Roma'daki bu etkileyici olay, İtalya'da ve farklı kültürlere sahip eyaletlerde de karşılık bulmuştur: Mısır, Küçük Asya,

ardından Afrika, İspanya, Galya, Britania ve Germania'da İsis ve Sarapis kültü mevcuttur. Örneğin Strasbourg, Mainz, Köln, Baden-Baden ve Karlsruhe gibi yerleşimlerde kültün izlerine rastlanmaktadır. Köln'de, "on bin isimli İsis" (Isidi Myrionymo) için bağışlanan ve daha sonra Geç Antik Dönem'de tapınakların yerel sürekliliğinin önemli bir kanıtı olan St. Gereon'un temellerindeki MS 4. yüzyıldan kalma bir kutsal sunak dikkat çekicidir.

Kültün yerel merkezleri çevresine sınırlı bir şekilde kültü yayan, liman şehirleri (Ostia, Lyon) ve lejyoner kamp-larıydı. Bu yayılım rotalarını anlamak için kült üyelerinin meslek kollarına bakmak gerekir: Tüccarlar, kayıkçılar, zanaatkârlar, köleler, azat edilmişler ve elbette ordu mensupları. Her şeyden önce İsis, genel olarak annelik karakteri nedeniyle kadınlara hitap etmesine rağmen, yukarıdaki belirtilen meslek gruplarında da İsis'in kabul gördüğü anlaşılmaktadır.

Yahudi yazar Flavius Josephus'un (MS 19, *Jewish Antiquities* 18.65 vd.) anlattığı, İmparator Tiberius döneminden kalma skandal bir hikâye, sadece üst sınıf kadınların erken imparatorluk döneminde, düzenli olarak İsis'e taptığını kanıtlamakla kalmıyor, kutsal alanlarına gittiğini de belirtiyordu. Aynı zamanda bu eserle birlikte ritüellerin içeriğinden de bahsedilmiştir. Paulina, soylu, güzel görünüm-lü, zengin, evli, Romalı bir kadındır. Romalı süvari Decius Mundus tarafından çok beğenildiğinden, Mundus kendisini elde etmek için cömert bir şekilde para teklifinde bulunmuş-tur. Ancak Paulina, bu teklifi duymak bile istememiştir. Paulina'nın bir hizmetkârı Mundus'a tavsiye vermiş, hedefe ulaşması için Paulina'nın İsis'e hayranlığından yararlanma-sı gerektiğinden bahsetmiştir. Daha sonra bu yol sayesinde Paulina teklifi kabul etmiştir. İsis Tapınağı rahipleri 50.000 Denar'ı bu iş için kabul etmişlerdir. Romalı rahibe, Osiris'in oğlu ve yardımcısı tanrı Anubis'e açılmış, tanrı ise onu sevmiş ve geceleyin gelmesini istemiştir. Masumca ve dini duygularla onu kabul etmiş ve hatta Paulina, kocasına bile durumu açıklamıştır. Decius, tanrının onayıyla gerçekleşen ilahi ziyareti, yüksek bir onur olarak görmüş, Paulina ile ge-cenin tadını çıkarmıştır. Sahtekârlık (dolo), cinsel ilişki ve zina (adulterium) gibi kavramları barındıran bu inanılmaz

olay, Decius tarafından başkalarına açıklanmamış olsaydı halk bunu bilemezdi. Bu olay ceza mahkemesine taşınmış, sonunda İsis rahipleri çarmıha gerilmiş, tapınak yıkılmış ve kült görselleri Tiber'e atılmıştır. Yahudi yazarın tarif ettiği gibi, utanç verici dolandırıcılık karşısında sert ama uygun bir ceza kesilmiştir.

Josephus'un anlattığı skandalın gerçeği burada tartışmaya açık değildir. İsis kültüründe Tanrı'nın görünmesi (Epiphany), tanrı ile birliğin sıra dışı olması, Dionysos kültüründe olduğu gibi, kişisel olarak Tanrı ile karşılaşmanın yüce bir ibadet biçimi olarak görülmesi önemli olan çıkarımlardandır.

Kült eylemlerinin işleyişi ve "asıl mantığı" göz önünde bulundurulursa, daha gerçek bir resim elde edilir. Tanrıların "konutu" (aedes) tapınaklar, onların merkezi olmasının yanı sıra ritüelleri için de başlangıç noktasıydı. Konutun ana sahipleri İsis ve Osiris (Sarapis), "kiracıları" olarak oğulları Horus'u (Yunan Harpocrates), çakal benzeri Anubis'i veya kedi şeklindeki Bubastis'i, mutluluk ve aşk tanrıçası Bastet'i kalıcı olarak barındırmayı başarmışlardır. Günlük ritüeller için tapınak, saç tıraşlı ve beyaz keten giysiler giymiş rahipler tarafından ciddiyetle açılmış; tanrıların temsili görselleri, ateş ve su kullanılarak "uyandırılmıştır": Tanrıça, ismiyle çağrılmış, sonra ciddiyetle giydirilerek süslenmiştir. Osiris'in vücut bulmuş hali, Nil'in suyunun kutsanması, rahibin inananlara bir kap içinde suyu göstermesi, günlük ritüellerde önemli bir rol oynamıştır. Pompeii'nin ünlü bir duvar resminde görüldüğü gibi bu ritüel, Katolik Kilisesi'nin hizmetindeki kutsal ekmek kabı veya kadehin sunumunu andırmaktadır. Tapınağa yapılan günlük ziyaretler, uzun, sessiz tapınım, İsis kültürünün dini tarzını şekillendirmiştir. Tapınakla inananlar arasında yakın bir ilişki kurdular, sınırlandırılmamış da olsa, farklı görevlilerin ortak bir kültürte birleştiği bir topluluk yarattılar.

Bu kültür topluluğunun nasıl yapılandırıldığı, yazıtlardan anlaşılmaktadır. Yapının en üstünde yüksek rahip (summus sacerdos) Mısırlı rahipleri temsil ediyordu. Onların yanında kutsal öğretileri bilen kâhinler yer alıyordu. Sonra kutsal sembollerin taşıyıcıları, kültür heykelini giydir-

mek ve süslemekten sorumlu görevliler gelirdi. Görünüşe göre kendi hiyerarşik düzenlerini de oluşturmuşlardır. Kült üyeleri veya şifa vericiler, İsis ve Sarapis, Anubis ve Bubastis hayranları, resmi etkinliklerde rollerine göre giyinmişlerdir. Bu hiyerarşi üçe bölünmüş gibi görünmektedir: Ana birlik olarak rahipler ve rahibeler, daha sonra ritüeller ve kült eylemlerine göre görevliler ve üçüncü grup olarak normal spektrumu oluşturan basit inananlardan oluşan büyük kalabalık.

Beyaz cüppeli ve başı tıraşlı rahip, tapınağın önünde yer alır, bir su kabını elinde tutar; müzisyenler ve kült üyeleri tarafından çevrelenmiş, rahiple kurban sunağı ön plandadır. Herculaneum'dan bir duvar resmi.

Bir bütün olarak, Roma'nın festivaller listesine, sıra dışı Mısır ritüelleri de girmiştir; bunların en önemlileri, denizcilik sezonunun açılışının kutlanması (Roma takviminde 5

Mart'ta Isidis navigium olarak listelenir) ve Osiris'in bulunması şerefine gerçekleştirilen 26 Ekim'den 3 Kasım'a kadar süren Heuressis veya Inventio festivalleridir. Bu festivallerle, ritüellerin tüm zenginliği ortaya çıkmıştır. Bu şekilde İsis kültü, kült üyelerinin aracılığıyla, etkileyici ritüeller ve özenli kostümler sayesinde halka sunulmuştur.

Bahar şenliğinde, denizciliğin ve denizcilerin koruyucusu olarak İsis, tapınaktan limana korteji yönlendirir ve orada denize sunulan baharatlarla dolu değerli bir gemiyi teslim alır. Bu ritüeller deyim yerindeyse, Anthesteria bahar bayramıyla Atina'da deniz taşımacılığının başlamanın karşılığıdır. Mısır-Alexandria'dan İtalya-Roma'ya yapılan tahıl ithalatı, Roma toplumu için çok sağlam bir geçmişe sahipti. İsis Pelagia (pelagos=deniz) tarafından korunan güvenli güzergâh, bu tedarik için ön şarttı. Apuleius'un *Başkalaşımalar* (XI, 8 vd.) adlı eserinde bu festival etkileyici bir şekilde tanımlanmış; şenlikli ve renkli alayda, hayvan şeklinde çakal ve sığır kılığına girmiş ana figürler bulunduğundan, Anubis ve İsis'in bu kortejde temsil edildiğinden bahsedilmiştir. Buna ek olarak rahipler, gizemlerin "anlatılamayacak kadar kutsal sembolü"nü (argumentum ineffabile), yaşamın, ilahi Nil'in suyunu, yani yaşam veren Osiris'i, Mısır tanrılarının görselleriyle ve bir yılanla süslenmiş altın bir sürahide taşımışlardır. Ayrıca gizli kutsal sepeti de (cista) beraberinde getirmişlerdir. Bu durum, kişinin görmesine izin vermeyele gizemli kalma arasındadır. Bu kortej bir yandan festival camiasına ve kült üyelerine ayrıcalıklı statü kazandırmış, diğer yandan yabancılar için çekici bir tanıtım etkisi yaratmıştır.

Sonbahardaki ikinci festival bizi kültün derinliklerine götürmektedir: Parçalanmış ve öldürülmüş Osiris için ritüel şeklinde ağıtlar yakılmış ve sonunda bulunup bir araya getirilen ceset parçalarıyla "yeniden canlandırılma" gerçekleştirilmiş, ardından üç gün süren ve son olarak 3 Kasım'daki sarhoş edici bir sevinç şöleniyle festival sona ermiştir. Roma'da bu efsane nedeniyle "Onu bulduk, coşkulu olalım" (heurekamen-synchairomen) sözü yaygın bir deyim haline gelmiştir. Ağıt ve yıkım, ardından dramatik aydınlanma ve Osiris'in muhteşem dirilişi, Mısır kültürünün yeni ülkelere götürdüğü ritüeller olarak dikkati çekmektedir. Bu kült pra-

tikleri üyelerine rol model olmuştur. Tanrıların kaderine benzer bir şekilde, gelecekte daha iyi bir durumda olacaklarına inanmışlar, yeniden doğuşu, bir renaatio'yu beklemişlerdir. Kült sayesinde gelecekte mutlu olunacağı, taklit ve mimesisle tanrının kaderine katılacağı inancı, inananlar arasında gelişmiştir. Bu sabır, bütün kült bağlamını ve anlayışını açıklamaktadır.

Apuleius'un aktardığı, kahraman Lucius'un İsis gizemlerine başlamasıyla ilgili bilgi, diğer kaynaklarla birlikte tutarlı bir resim verir. Gelecekteki sürecin ve niyetin önemli temel unsurlarını aktarır. Rahiplerin talimatlarına göre, Lucius, kült üyesi olmayanlar etraftan çekildikten sonra, cüppesini giymeden ve akşam tapınağa getirilmeden önce temizlenir, oruç tutar, manevi bir şekilde arınır. Daha sonra Apuleius'un, Lucius'un başına gelenler hakkında söyledikleri, şifreli sözcüklerdir. Dış dünya için onaylanmış gizem dinine katılma formülü olarak yorumlanmıştır:

Ölümün sınırlarına ulaştım

ve Proserpina'nın eşiğine girdim,

tüm unsurların üzerinden geçtim ve sonra geri döndüm.

Gece yarısı göz kamaştırıcı beyaz ışıktaki parıldayan güneşi gördüm.

Yukarıda ve aşağıda tanrılarla yüz yüze geliyorum

ve ona yakından hayran kaldım.

(Apul. met. 11, 23, 7, çev. R. Helm).

Yukarıdaki metinde görüldüğü üzere, ölümle karşılaşma, "esas" yolun katedilmesi, gecenin en derin saatinde ani bir parlaklık, gizem dinine inananlar tarafından kabul edilen ilahi figürlerle doğrudan karşılaşma (heykeller, maske?) gibi eylemler tapınakta gerçekleşmiş olup, bu mizansen rahipler tarafından organize edilmiştir. Ancak bu ritüellerin nasıl yapıldığı açıklanamayan bir durumdur. Günümüzde fuarlarda aynalı labirentlerin ve gizli dolapların tamamen

farklı bir şekil sunmasına benzer şekilde, o dönemde mevcut tüm mekanik araçlar ustaca kullanılmış olmalıdır. Gizem dinine ait bu teatral gösteri, on iki şal ile süslenen bir elbise giymiş, elinde bir meşale ve kafasında bir palmiye çelengiyle halkın önüne çıkan, “yeniden doğan” Neofit’in sunumudur. Daha sonra bunu doğum günü için bir ziyafet (dies natalis) izler, böylece yaşamın yeni aşaması anlamlı bir şekilde başlamış olur.

Süreç, sahneleme ve aksesuarlar burada ayrıntılı olarak açıklanamayan derin sembolik anlamlara sahiptir. İsis, insan ırkının kutsal, sonsuz kurtarıcısıdır (Apul. met. 11, 25, 1). Tanrıça, insana daha fazla yaşam mücadelesi ve mutlu son için ihtiyaç duyduğu umudu vermiştir. Gizem kültürünün gizem dinine katılma yoluyla deneyimledikleri psikoterapötik etki, zihinsel arınma, törenlerin sonucu ve amacı olarak vurgulanmıştır. Gerektiğinde de başka bir yerde yenilenmeleri veya tazelenmeleri gerekmiştir. Apuleius’un aktardığına göre organizasyonun ikinci perdesinde ise Lucius, tanrıların büyük babası ve yenilmez tanrı Osiris için ritüeller gerçekleştirmiştir. Lucius bu aşamada, görevliler ve rahipler arasında gizem dinine katılma ritüelinin taç giyme seremonisinde, saçları kazınmış bir şekilde gururla kendini göstermiştir.

Geç Antik Çağ’da bu ritüeller yaygın hale gelmiştir. İmparatorluk aristokrasisinin ünlü üyeleri Vettius Agorius Praetextatus ve Fabia Aconia Paulina’nın eşlerinin mezar yazıtlarında İsis, Dionysos, Demeter, Hekate ve diğer tanrılara yapmış oldukları ibadetleriyle ve kendilerinin dindarlıklarıyla övünmüşlerdir (*Latinae Selectae* 1259 ve 1260, s. 109 vd.). Mezardaki dizelerde ele alınan “tanrıların çok katmanlı tezahürü” (divum multiplex numen), doğal olarak Mısır giysilerinden genel tanrılara dönüşmüş, İsis ve Osiris’i de etkilemiştir. Mısır tanrılarının ve ritüellerin çok fazla olması nedeniyle İsis, Osiris ve Sarapis’in yanı sıra, daha önce bahsedilen Horus, Anubis ve Bubastis’ten, kutsal hayvanlardan (kediler, kuşlar, yılanlar, timsahlar), Nil ülkesinin savurgan bitki örtüsünden ve en azından suyun ritüel amaçlı kullanımından da söz edilebilir. Ancak tanrılar, Geç Antik Çağ’da dinsel gelişim esnasında bölgesel çerçeveyi çoktan aşmışlardı. Kozmosun tüm alanlarından, yaşamın dünyasından ve

ölülerden sorumlu bu tanrı ve tanrıçalar (İsis, Osiris ve Sarapis), evrensel bir ilahi güce dönüşmüşlerdi. MS 4. yüzyıl sonu ve 5. yüzyıl başlarında pagan kültlerinin yasaklanıp yok edilmesinden sonra farklı ve daha sınırlı biçimlerde yaşamaya devam etmişlerdir. Suyun efendisi aquarum dominus olarak Mesih, Mısır'daki Osiris ve Sarapis'in mirasını devralmış, kozmokratör olarak, bir dünya hükümdarının etkileyici tasviri, Mesih'in pantokrator tipini etkilemiştir. Bununla birlikte, özellikle Horus'u kucağında taşıyan, ona göğsünü sunan anne İsis Lactans görüntüsü, Meryem ile İsa görüntüsüyle ilişkilidir.

İsis göğsünü Horus'a uzatıyor ve Horus kucağında oturuyor. Muhtemelen erken Roma imparatorluk döneminde yapılan küçük heykelcikte, çocuğun sağ bacağı yoktur (Mısır sanatı, devlet koleksiyonu, Münih).

Bu durum sadece basitçe bir imaj tipini benimsemek değildir. Daha çok, yüzyıllardır İsis figürüne bağlı kalan insanların teolojik inançlarını uyarlaması ve uygulamasıdır: Tanrının tahtı olarak anne, koynundan çıkan ilahi çocuk, çocuğu olmasını isteyen herkese anneliği sağlayan ve onları koruyandır.

Bu, Hristiyan sanatçıların ve teologların Orta Çağ'ın çok ötesine kadar kutsal mesajı nasıl kullanacaklarını bildikleri son derece düşündürücü bir gücün arketipsel bir özelliğidir.

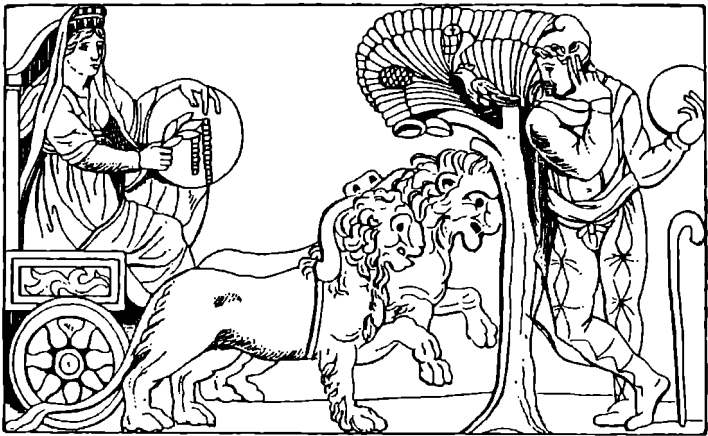
V. KYBELE VE DEA SYRIA

Antik Doğu'nun ana tanrıçaları, sınırlı anlamda müstakil bir görünüme sahiptir. Bu tanrıçalar kadını ve annelik niteliklerini temsil ederler. Bölgesel özellikler ise ayırt edici detayları doğurur. Tabiat ana Demeter, tahılın kalbinde yer alır; İsis, karısı ve annesi, ölümler için endişelenir.

Büyük Anne (meter) olarak adlandırılan Kybele, diğer tanrıçaların karmaşık kökenlerinden ayrılır. Ortaya çıktığı coğrafya, MÖ 1000 yıllarında Mater Kubile'ye coşkulu ritüellerle inanan Phryglerin yerleştiği, vahşi ve engebeli Anadolu'nun dağlık alanlarıdır. Phrygia ve Galatia sınırındaki Pessinus, erken dönemde tanrıçanın onuruna kendilerini hadım eden Galloi adında güçlü bir rahip sistemine sahip bir kült merkezi haline gelmiştir. Bu kutsal hadımların başında Attis adında bir başkâhin bulunmaktadır. Dionysos şenliklerinde olduğu gibi, timpani (timpana) ve zillerle (kymbala-bronz ziller) ortak bir Sami kökene sahip, coşkulu müzik temsilleriyle ritüeller gerçekleştirmişlerdir: *Kupe, Kumba*. Bu, hem kadının rahmine hem de müzikal zil seslerine atıfta bulunan bir oyuk-hazne-kubbe olarak yorumlanabilir. Kybele'nin vahşi maiyeti, arabalarını çeken leoparlar ve aslanlar, silahlı genç erkekler, kouretler (girdap dansçıları), tehlikeli silah dansları ve yüksek sesle kükrete altında tanrıçaya eşlik eder. Bu alay bize Dionysos şenliklerini hatırlatır.

Diğer yandan Kybele, tüm tanrıların annesi kabul edilir. Bu evrensel özelliğe ek olarak, ormanların, vahşi hayatın ve dağların annesidir. Bu, özellikle Mysia, Küçük Asya'daki İda Dağı gibi belirli dağ bölgelerine atıfta bulunur ve özellikle ağaçların, taşların ve hayvanların saygısını içerir. Yine de, kafasındaki sur duvarı tacıyla şehrin tanrıçası olarak da tanınır, aynı zamanda kent sakinlerinin korunması ve refahı ile de ilgilenir; bu özellik, diğer hususiyetlerine ek olarak Mezopotamya şehir kültürlerinin bir mirası olabilir.

Gizem kültüne yönelik yaklaşımlar, Yunan bölgelerine kültün sirayet etmesiyle yoğunlaşmış olabilir. Kybele burada Kronos'un karısı ve Zeus'un annesi Rheia ile bağlantılıdır, ancak her şeyden önce Demeter'e yakındır. Bu kimliksel yakınlaşma, MÖ 5. yüzyılda şehirde yaşayanlar arasında artan sempati ve gördüğü ilgi, yabancı karakterini kısmen yumuşatmasına neden olmuştur. Ritüellerin heyecan verici görünümü ve Eleusis kültü, muhtemelen erken Hellenistik döneme kadar birbirine bağlanmış ve efsaneler aracılığıyla anlaşılabilir hale getirilmiştir. Efsanenin farklı versiyonları, ana tanrıçanın, sadakatsiz ve tanrıça tarafından delice dövülmüş, Attis adında güzel bir genç sevgilisi olduğu konusunda hemfikirdir. Bu haldeyken Attis kendisini hadım eder ve bir çam ağacının altında ölür. Acımasız tanrıça keder içinde vicdan azabı çeker ve Zeus'tan sevdiğini tekrardan hayata döndürmesini ister. Ancak Zeus'un bunu başarması kesin değildir: Attis'in ölü bedeni, Hristiyan yazar Arnobius'a göre (*Adversus milletes* 5, 5-7), tanrıların babasının iradesiyle çürümez. Çılgınlık, hadım etme, ölüm ve kısmi yeniden doğuş, kültün ritüel uygulamalarını açıklamaya yarayan ana motiflerini oluşturur. Phrygia Pessinus'ta, özel arınma ritüelleri, kült yemekleri ve siyah bir göktaşı olan kutsal taşla gizli ritüeller gerçekleştirilmiştir. Bu taş ise tanrısallığı sembolize etmiştir. Pergamon kralı Attalos Soter'in (MÖ 241-197) Pergamon'daki bu taş kültü için kendi tapınağını inşa etmesi ve böylece başkentinde Kybele'yi koruyarak denetimi altına almaya çalışması, Hellenistik dönemin bir özelliğidir.

Büyük tanrıça aslan arabası tarafından çekilir, sağdaki Phryg kostümlü sevgilisi Attis, bir çam gövdesine yaslanır. L. Cornelius Orphitus tarafından bir taurobolia sunağı üzerindeki tasvirin çizimi. ILS 4143 yazıtı, MS 295 yılına tarihlendirmektedir.

Roma'da Kybele

Latin yazarların doğal ve işlenmemiş kült olarak kaleme aldığı ve Roma'da imparatorluk döneminde yaygın hale gelen meteor taşı, MÖ 205'te Roma'ya getirilmiştir. Orta Çağ'daki kutsal eşyaların taşınmasıyla oldukça benzerlikler taşıyan transfer, ünlü bir kehanet koleksiyonu olan Sibylla kitaplarının ve on erkekten oluşan bir rahip topluluğunun talimatlarına göre gerçekleştirilmiştir. Amaç, tanrı ve insan dünyası arasındaki rahatsız edici uyumu bir kefaret eylemiyle doğru yola geri getirmek ve dini kurtuluşun artmasıyla Hannibal'e karşı bir zafere yaklaşmaktır. İkinci Pön Savaşı'nın (MÖ 218-201) korkuları ve zorlukları, Kybele kültürünün kabul edilmesinin arka planını oluşturmuştur.

Roma aristokrasisinin güçlü katılımı ve ciddi bir devlet töreniyle, İda Dağı'ndan gelen tanrıların büyük annesi, siyah göktaşı şeklindeki *Mater deum Magna Idaea*, gemiyle Roma'ya getirildi. Kybele için Palatine Tepesi'nde bir tapınak inşa edildi, Kybele ulusal festivaller takviminde yerini aldı

(her yıl 4-10 Nisan arası Ludi Megalens) ve praetor tarafından yılda bir kez kurban ritüeli gerçekleştirildi.

Roma Senatosu'nun yaklaşık yirmi yıl sonra gizli Dionysos şenlikleriyle ilgili olarak ortaya koyduğu farklı tepki açıklanmaya değerdir. Roma'nın yönetici sınıfının Kybele ve Attis kutlamalarının kanlı geçmişini, doğru bir şekilde değerlendiremediğine dair bazı göstergeler vardır. Onlara göre, tanrıça ve onun Küçük Asya'dan gelen kökenleri, orada bulunan Troialı ataları ve Aeneas ile bağlantılıydı. Zevk eğlenceleri tam anlamıyla ortaya çıktığında, devlet yetkilileri, kısıtlayıcı koşullarla resmi hoşgörü ve stratejik desteği birleştirdi: Bir Roma vatandaşının Kybele rahibi olmasına izin verilmedi. Kült içinde uygulanan bir ritüel olan kendini hadım etme utanç verici olarak kabul edildi ve miras konularında önemli zorluklara yol açtı. Kastrasyon, yani hadım etme, kişiliğini kaybetmek demekti ve ne erkek ne de kadın olmakla eşdeğerdi (Valerius Maximus 7, 7,6). Roma nüfusu, MÖ 1. yüzyıla kadar kültü ve takipçilerini tedirginlikle takip etti.

Bu ihtiyatlı çifte strateji, Roma cumhuriyet dönemindeki tarikatı, çoğunlukla doğu illerinden gelen küçük ve idare edilebilir bir grup insanla sınırlamayı başarmıştır. Ancak kanlı ve çılgın kutlamaların cumhuriyet dönemi sonlarına doğru giderek daha fazla yaygınlık kazanmasını engelleyememiştir. Bu durum yalnızca Kybele kültü için geçerli değildir. MÖ 1. yüzyılın ilk yarısında Sulla ve Pompei'nin Küçük Asya'ya yaptığı seferler sayesinde Roma orduları, Kapadokya Komana'sından tanrıça Ma ile tanışmıştır. Bu kültürün inanları, müzik ve dansla çeşitli ritüeller gerçekleştiriyor, silahlarıyla kanlı yaralar açıyor, vahşi doğanın vücut bulmuş hali gibi davranıyorlardı. Kendi kanlarını tanrıçaya kurban ediyorlar, kehanette bulunuyorlardı. Romalılar onu savaş tanrıçaları Bellona ile özdeşleştirmişlerdir. Bu da Ma'ya Roma'da belirli bir "barınma hakkı" vermiştir. Tanrıça, Dea pedisequa (ILS 3804) olarak Kybele'nin hizmetkârı olmuş, şehrin kültürel ve dini yaşamındaki zevk ritüellerinin yabancı özelliklerini güçlendirmiştir. Ma-Bellona ve Kybele de Küçük Asya'nın ücra dağlarından gelmiş, aynı vahşi ve dizginlenemeyen güçlere sahip olmuştur.

Bu duygusal, vahşi ve kanlı dini uygulamaların artış göstermesinin nedeni, siyasi organların ve bireylerin bu durumu teşvik etmesi, aynı zamanda külte karşı vermiş oldukları tavizdir. Tanrıça Ma, konsül Cornelius Sulla'nın (MÖ 88) bir rüyasında görünmüş ve Roma'daki siyasi muhalifleriyle başa çıkmada başarılı olacağına dair kehanette bulunmuştur. Augustus, bağlılığını ve Aeneas ile olan ilişkisini desteklemek için Palatine Tepesi'ndeki Kybele tapınağını ihtişamlı bir şekilde yeniden inşa etmiştir. İmparator Claudius (MS 41-54) bu kültü desteklemiş ve muhtemelen Caligula'nın kabul edilebilir kıldığı Roma'daki İsis kültürünü dengelemek için festival döngüsünü yeniden düzenlemiştir. Buradaki mesele "yaygın batıl inanç akımını başka bir yatağa yönlendirme" meselesidir (F. Cumont). Bir bütün olarak yabancı kültürler, ritüelleri, etkileyici dış görünüşleri ve rahatlatıcı vaatleri ile toplum içinde güçlü bir hayranlık uyandırmış, nüfusun geniş kesiminde önemli bir beklenti ortaya çıkartmıştır. Sosyal kabul, kültürün yaygınlaşması için önemli bir etken olmuştur. Magna Mater kültürünün coğrafi ve sosyal açıdan genişlemesini sağlayan insan grubu, toplumun hareketli ve dinamik kesimini oluşturan özgürlerdi.

Kültürün yayılım gösterdiği eyaletlerin liman şehirleri ve ticaret merkezleri olması şaşırtıcı değildir. İtalya'da Puteoli ve Ostia, Afrika'da Leptis Magna ve Kartaca, yazıtların ve arkeolojik kalıntıların kültürün varlığına ve sosyal görünümüne tanıklık ettiği Galya ve Germania Lyon, Trier ve Köln, kültürün önemli merkezleridir. Galya-Germen vilayetlerinde, MS 2. yüzyılın sonlarından itibaren, gizem dinine katılma ritüeli olan Taurobolium (veya Criobolium) için önemli kanıtlar söz konusudur. Bu da bazen ayrı bir ritüel olarak kabul edilen Kybele kültürü ile ilişkili bir tür kan vaf-tizidir. Külte kabul edilecek kişi, özel olarak inşa edilmiş bir çukura iner ve bunun üzerinde bir boğa veya bir koç (Yunanca krios) delikli bir ahşap çerçeve üzerinde kurban edilir ve o kişinin "üzerine kan akar" (Matthäus 27:25), adayı arındırır ve güçlendirir, ona bir renatio, bir yeniden doğuş sunar. Aeternum'da renatus, yüksek bir memurun Kybele ve Attis'i kutsadığı ve Taurobolium aracılığıyla yeniden doğduğunu ilan ettiği anlamına gelir. Arınma, yenilenen insanın doğum günüyle özdeştir. Bu yirmi yıl sonra

yenilenir. Ayrıca yazıtların da ifade ettiği üzere, yeniden doğuş, sonsuza kadar sürmez.

Bugün bize barbar bir eylem gibi görünen, muhtemelen kanı sayesinde avlanan hayvanın gücünü elde etme amacına hizmet eden ve aynı zamanda eski avcılık kültürlerinin hayatta kalmış hali olan bu ritüel, imparatorluk döneminde de gittikçe artan bir şekilde siyasi elit üyeler arasında yaygın hale gelmiştir. Bu ritüele, kişisel kurtuluş beklentisi ve imparatorun iyiliği için gerçekleştirilen kurban pratiği de dâhil olmuştur: pro salute Imperatoris. Sonuç olarak, bu kanlı özel ritüel, kimliğin siyasi bir ifadesini temsil etmiş ve kültün, halk arasında tanınmasına neden olmuştur.

Taurobolium vesilesiyle, kan ile arınmayı büyük ana tanrıça mitine bağlayan başka bir arkaik ritüel söz konusuydu. Erkek gücünün temsili boğa testisleri (vires), özel bir törenle (ILS 4157-4159) kurban olarak sunuldu. Bu sürecin belirli bir yardımcı işlevi vardı. Hadım etme, Attizm mitinde merkezi bir öneme sahipti. Pessinus'taki büyük ana tanrıça tapınağında hadım edilmiş Galloi denen rahipler, erkekliklerini kurban ettikten sonra kendilerini tamamen tanrıçanın hizmetine adanmışlar ve Roma İmparatorluğu'ndaki birçok hâlef için model oluşturmışlardır.

22-27 Mart tarihleri arasında Roma'da süren, büyük anne onuruna gerçekleştirilen bahar şenliğinin en önemli özelliği olan hadım etme ritüeli, tam olarak koordineli hale gelmiş, şenliğe dâhil edilmiştir. Önce, sargıya sarılmış ölü Attis'in sembolü bir çam ağacı tapınağa getirilmiş ve bunun üzerine uzun bir ağıt yakılmıştır. 24 Mart kan gününde (sanguis), adanmışlar baştan çıkarıcı müzik ve çılgın danslarla transa girmişler, keskin bıçaklarla kendilerini yaralamışlar ve tanrıçayı temsil eden kült heykeline kan sıçratmışlardır. Birkaç kişi de son aşama olarak kendilerini taş, bıçak veya bir çanak çömlek parçasıyla hadım etmiştir. Çoğu araştırmacı, kan günü sanguinisi bu şekilde yorumlamaktadır. Fakat muhtemelen, zararsız olmayan bu kastrasyon, başkaları tarafından da yapılmıştır. Atavistik, "demode" bir aracın kullanılması gerektiği gerçeği, bu barbarca kurban eyleminin hangi erken döneme ait olduğunun bir göstergesidir. Bir sevinç ve bir de dinlenme gününden sonra tanrıçanın hey-

keli, yakındaki Almo Nehri'ne bir atlı arabayla götürülmüş, orada temizlenip yıkanmıştır.

Büyük anne onuruna düzenlenen bahar şenliği, ölüm sürecini ve bitki örtüsünün yeniden uyanışını vurguluyor. Genellikle kulakların kesilmesiyle tasvir edilen hadım edilme, kısmi bir ölüm anlamına gelir. Efsanedeki işlemten sonra testisler dikkatlice temizlenir ve tanrıçaya sunulur, muhtemelen özel bir kapta (kernos) saklanır ve bir yeraltı odasına gömülür. İmparator Iulianus'un ulu anaya yaptığı konuşmada söylediği gibi, "Tanrının kutsal, tarif edilemez hasadı", açıkça anne dünyasını erkek gücüyle dölemek, onu sihirli bir şekilde bereketlendirme anlamına gelmekteydi. Kendini yaralama pratiği bu nedenle "kültik bir cinsel birleşmeye" yol açar (H. Strathmann). Kilise babası Augustine, bu arkaik ritüeli küçümsemiştir ve bu ritüeller hakkında şöyle söylemiştir: "Bunlar Tellus (dünya tanrıçası) ve büyük annenin ünlü gizemleridir, burada her şey geçici tohumlara ve tarıma özenilmesine dayanır ve bir Hristiyan olarak, bu tür saçma ritüeller -vahşi müzik ve hayvan maskelerinin ortaya çıkması, uzuvların kesilmesi ve Galloi'nin ortaya çıkması- edebi yaşam olan vita aeterna'yı imkânsız hale getirir (*de Civitate dei* 7: 24)".

Aslında mesele, ilkbaharda Kybele şenliğinden bireysel bir kurtuluş beklentisine, yani soteria'ya nasıl geçileceği sorusudur. Kültik olarak hadım edilmenin bir ritüel, bir gizem olduğuna dair şüphe yoktur. Fakat her şeyden önce, doğa için öyle sayılır. Bu nedenle, bahar şenliği ile bağlantılı, kendi başlangıç süreçlerinin olması da şaşırtıcı değildir. Çok kez ufak değişikliklerle aktarılmış gizemlerin çok alıntılanan bir şekilde şöyle denilmektedir:

Tympanum'dan yedim

Zilden içtim

Kernos'u etrafta dolandırdım

En içteki kutsal alana indim.

(Alexandrialı Clemens, *Protreptikos* 15.1)

Bu satırlardan açık bir şekilde anlaşılabilirdiği gibi, kutsal gereçler, ritüel eylemleri için kullanılır. Sırasıyla yemek yemeyi, içmeyi, gizli nesneleri taşımayı (vires?), daha alçak (veya iç) bir alana gizemli iniş takip etmiştir. Başka bir görüş, bu son eylemi şu şekilde açıklamaktadır: “Attis’in bir gizemi oldum” (Firmicus Maternus, *De errore profanarum religionum* 18,1). Burada Katabasis’e iniş, külte kabul edilmişin önemli bir eylemidir. Bu ritüel, inananların ilah ile aynı kaderi paylaşma istediğini akla getirmektedir. Özellikle bu ritüellerde umut edilen kurtuluştur, soteria’dır. “Tanrının kurtuluşundan cesaret al, çünkü sen de zahmetten kurtulacaksın” (Firmicus Maternus, *De errore profanarum religionum* 22,1). Bu, bazen Osiris’in gizemlerine atıfta bulunan rahibin müjdesidir (Nilsson GGR 2, 639). Bu bağlamda Hristiyan yazar, iki putperest kültü özetlemektedir. Doğal olarak vadedilen kurtuluşu sadece kötü, şeytani bir taklit olarak anlamıştır.

Yetersiz bilğimiz göz önüne alındığında, bu sözün boyutlarını belirtmeye çalışmak boştur. Gizem dinine inananlar, önceden belirlenmiş ve zor bir yoldan götürülmüş, ritüeli içselleştirmiş ve hayal güçleriyle kurtuluşa sahip olmuşlardır. Ayrıntılı olarak bunun ne kadar ileri gittiğini tahmin edemiyoruz. Kült süreci bu haliyle anlamlı ve umut vericiydi. Yol, bir bakıma amaçtı.

Sosyal genişleme, kültü dışı doğru karakterize etmiştir. Başrahip archigalli makamı, genellikle soylu ailelere mensup kişilerdendi ve genel olarak hadım edilmeye maruz kalmamışlardı. Roma imparatorluk dönemindeki rahibeler ve rahipler azat edilmiş insanlardan değil, Roma vatandaşlarından seçilirdi ve on beş kişilik dernek olan kent rahip birliğine bağlılardı. Kültü destekleyen dernekler ise halka açık alanlarda üye kazanarak, kültün tanıtımına katkı sağ-larlardı. Tüm bu eğilimler, diğer durumlarda da görülebileceği gibi, kültün burjuva kesiminde yer almasına neden olmuştur.

Kybele, İsis gibi kapsamlı bir şekilde olmasa da, evrensel bir tanrıçaya dönüştü; Attis ise, var olmanın ve yok olmanın gök tanrısı oldu. İmparator Iulianus, MS 362’de Perslere yaptığı seferde tanrının annesine Pessinus’ ta yazdığı ilahide,

efsaneyi, derin gerçekleri gizleyen kozmik bir ders olarak yorumlamıştır: Ana tanrıça Kybele, tüm yaratıcı güçlerin ve tanrıların kaynağı anlamına gelmektedir. Attis ise, yaratıcı gücün, dünya dışı olandan somut, maddi dünyaya inişini sembolize eder. Hadım etme yoluyla, maddi bir eylem ve var olma nedeni olarak anlaşılan dölleme özelliği, Attis'ten alınır ve ancak dünyadaki yaşam için gerekli bir ön koşul olmaya devam eder. Hadım edilmiş ve arınmış Attis, tanrıların dünyasına yeniden yükselir. Iulianus için, genç ve güzel Attis, Hristiyanların tanrısal oğlunun dünyevi muadilidir. Bunun yanında imparator, Attis'in kaderinin sürekli olarak tekrarlanması ve böylece dünyanın düzenini güvence altına alması nedeniyle daha üstün olduğunu da belirtmektedir.

Basit bir kült üyesi, sefahat âlemleri gerçekleştiren kültün bu tutarlı maneviyatıyla çok az şey yapabildi. Kült, güvenini felsefi spekülasyonlardan değil, kendisini daha iyi bir dünyaya götüreceğine söz veren kutsal ritüellerden sağlıyordu. Ancak titiz bir şekilde hazırlık, keşişlik, arınma ve kutsal yemekler de diğer kültürler tarafından biliniyordu. Kanın kurban olarak sunulması, yüksek maliyetlere neden olmuş, şiddetli sonuçlarıyla birlikte, hadım etme gibi geniş bir etki oluşturmamıştır. Bununla birlikte, bu ritüellerin, kısmen Hristiyanlık ile birlikte farklı bir şekil kazanarak yaşamaya devam ettiği göz ardı edilemeyen bir gerçektir. Bu, hem vaftiz hem de keşişliğin en sert biçimi hadım etme ritüeli için de geçerlidir. MS 2. yüzyılın bir Hristiyan mezhebi olan Montanizmde, bu ritüel önemli bir rol oynamıştır; karakteristik olarak, ana tanrıçanın evi olan Phrygia'dan gelen bu mezhep, kendini en katı şekilde aç bırakan ve Mesih'in, geri dönüşüne, parousia'ya hazırlayan sapkın bir hareketti. Hızla genişleyen mezhebin kurucusu ve isim babası Montanus (ö. MS 179 civarında), kilise babası Jerome'un görüşüne göre, daha önce Kybele'nin rahibidir. Hadım edilme, mezhebin cinsel ahlakı için arzu edilen bir durumdur. Böylece, doğurganlık ritüeli Hristiyan-Heretik ifade olarak bir dönüşüme uğramıştır. MS 4. yüzyıldan itibaren Hristiyan imparatorlar, çoğunlukla boş yere olmak üzere, sert kararnamelemlerle Montanizmi engellemeye ve yasaklamaya çalıştılar. Ancak bu mezhep MS 8. yüzyılın başlarına kadar ayakta kalmayı başarmıştır.

Dea Syria

Hellenistik-Roma dünyasına Küçük Asya'dan nüfuz eden diğer önemli ana tanrıça, merkez tapınağı Kuzey Suriye'deki Hellenistik Hierapolis Bambyke'de bulunan Suriye tanrıçası Dea Syria'dır. Bu tanrıça Atargatis olarak, kocası Hadat ile birlikte tapınım görmektedir. Her şeyi kapsayan yerin ve göğün tanrıçası için balık ve güvercin özellikle kutsaldır. Fenike Astarte-Afrodit, Yunan Hera ve son olarak da Phryg Kybele'sinin özellikleri Dea Syria üzerinde birleşmiştir.

Tanrıça, bir şehir tanrıçası gibi giyinmiş, şehir suru tacını taşımıştır. Vahşi doğanın gücünün bir sembolü olarak aslanın yanında yer alması, ikonografik çeşitliliğinin bir parçasıdır. Aynı zamanda tanrıça uğruna kendini hadım eden bir rahip grubuna da sahiptir. Yunan yazar Lucian'ın MS 2. yüzyılda canlı bir şekilde anlattığı geniş bir kutsal alan kompleksi ve zengin tapınak ekonomisi, imparatorluk çağındaki kültün egemenliklerinin temelini oluşturmuştur. I. Seleukos (MÖ 358-281) ve karısı Stratonike, Antik Doğu tanrıçasının Küçük Asya dünyasında sahip olduğu büyük itibarı ustaca kullanmıştır. Özellikle kraliçe Stratonike, kültü mümkün olan her şekilde desteklemiştir. Erken dönemlerde Edessa, Dura Europos, Palmyra ve Damaskus'ta tapınım gören kült, gizem festivallerinin ilgi odağı olmuş, Yunan anakarasında yer alan (Phistyon ve Thuria) küçük şehirlerde görülmüştür. Suriyeli tüccarlar ve köleler kültü, MÖ 2. yüzyılda Delos'a taşımış, kült oradan muhtemelen Sicilya ve aşağı İtalya'ya geçmiştir. MÖ 135'te gerçekleşen Sicilya'daki köle isyanında, lider Eunus, Suriye tanrıçasının vadedtikleri sayesinde diğer kölelerin yardımını almıştır: Syria Dea yani Atargatis, ona diadem ve kraliyet sözü vermiştir. Kölelik ve ticaret sayesinde Suriyeli tanrıça farklı vilayetlere de taşınmıştır. Onu Roma'ya Tiber limanı çevresine, pazar alanlarındaki sıradan insanlar ve tüccarlar getirmiştir. Yüce imparator Nero ile beraber zaman zaman en yüksek itibara sahip olması da tesadüf değildir (Suetonius Nero 56). Ceres ile karıştırılması, Afrika'nın Dea Caelestis'ine yakınlaşması, pax (barış) veya virtus (yetenek) gibi Roma değerleri ile yakınlığı, sosyal tabanlarını önemli ölçüde genişletmemiştir.

Onların tapınımı, büyük ölçüde alt gruplar, yabancılar ve sıradan insanların meselesi olarak kalmıştır.

Apuleius, *Başkalaşım*lar eserinde, bu gerçek için zengin açıklayıcı bir bilgi sunar. Suriyeli tanrıçaya tapanları, başı-boş dolaşan dilenci keşişler olarak (8.23 vd.) değerlendirir. Aristokrasinin eğitilmiş ve asil üyeleri, bu külte inananları aşağılık bir insan cinsini temsil edenler olarak görürler. Bir eşeğin sırtında tanrının görüntüsüyle Galli, Kybele'nin hadım edilmiş rahiplerine benzer. Gösterişli bir biçimde giyinerek ülke içinde seyahat eder, Apuleius'un şahit olduğu üzere çiftliklerde gösterisini sergiler. Ayrıca bu seyyar kişiler flüt ve zillerin sesi altında trans halinde dans ederler, kılıçlarıyla birbirlerini yaralarlar, birbirlerini ısırırlar ve kanlı kırbaçlarla birbirlerini döverler. Ortak ve kişisel kehanetler, kırsal nüfusu o kadar ikna edici bir şekilde etkiler ki, izleyen kişi dini gösteriyi para ve sadaka ile ödüllendirir. Bu kişiler, bu bağış toplama ve hırsızlık ile normal zamandan çok daha fazla gelir elde etmişlerdir. Apuleius bu kişileri, normalde inancı olmayan sefil aldaticılar ve sapık şehvet düşkünleri birliği olarak tanımlamıştır. Ancak bu düşünce, kendisini sıradan insanlardan ve onların ihtiyaçlarından çok daha üstün gören imparatorluk döneminin aydınlarının hükmüdür; imparatorluğun doğusundaki kırsal nüfus arasında yaygın sıra dışı kült uygulamaları ile bu tür seyyar hizmetlerin varlığına dair bazı kanıtlar bulunmaktadır.

Ana tanrıçaya çok farklı şekillerde ibadet edilebilirdi: bu seyyar dini şehvet gösterileri, hadım edilmesine rağmen saygı gören güçlü bir rahiplik sistemince Hierapolis kutsal alanında düzenlenirdi. Suriye tanrıçası ile Jüpiter Optimus Maximus bir araya getirilmiş ve böylece Jüpiter Suriye tanrısı Hadat'ın rolünü üstlenmiştir. Kurumsal biçimleri diğer gizem kültürlerinden çok daha az belirgin olsa da Dea Syria kültürünü Geç Antik Çağ'a kadar canlı tutan bu esnek yapıydı.

VI. MİTHRAS

Antik tanrılar, tarih boyunca değişime uğrar. Bu tanrıların kültleri, asıl biçimlerini ve dini mesajlarını, göçler, farklı dini gruplar, farklı tanrılarla olan bağlantılar sayesinde kazanır. Bu bağlamda, etkileşim sayesinde temel özelliklerine az ya da çok oranda ışık tutulur.

Bu süreç özellikle Mithras ve İran-Pers kültür bölgesinden gelen kültün gelişimiyle gözlemlenebilir. Mithras adı, programlı bir şekilde tanrının en önemli işlevini ifade eder: O, anlaşılmayı temsil eder. Mithras, anlaşmanın arabulucusu olarak kabul edilir ve bu sözleşmeye dâhil olan insanları birbirine bağlayan etik-dini gücü bünyesinde barındırır. Hakkı koruma özelliğine ek olarak, önemli başka bir işlevi daha vardır. Mithras, ışığın ve parlaklığın ilahi taşıyıcısıdır. İranlı din kurucusu Zerdüş'tün (Yunanca Zoroastres, MÖ 7. yüzyılda yaşamıştır) öğretisine göre, dünyayı yüce iyi ilke olarak yöneten ve Ahriman tarafından somutlaşan karanlık, kötü güçlerle sürekli mücadelede kendini kanıtlaması gereken yüce gök tanrısı (bilge efendi) Ahura-Mazda'ya bağlıdır. Düalizm bu nedenle onun temel unsurlarından biridir. Mithras'ın gökyüzüne, güneşe ve ateşe bağladığı kozmik boyut, gökyüzü tanrıçası Veruna'nın yardımcısı olarak görüldüğü Hint Vedalarında da bulunur (Hindistan'ın birinci binyılın başlarındaki dini yazıtlarında). Bunlar arasında semboller ve işaretler, ışıkla karanlık arasında, cennetle yeryüzü arasında, iyiyle kötü arasında, bu gerilimi görsel olarak görünür kılan bağlayıcı ve aracıya atanır: Güneşi, göğü ve nuru ifade eden arındıran ateş; sabahı ve ışığı müjdeleyen horoz; karanlık dünyayı ve suyu bir kitonik sembol olarak temsil eden yılanlar bulunmaktadır. Bunların hepsi figüratif ve aynı zamanda Roma dönemine kadar devam eden konuyla ilgili sembollerdir.

Eski İran ve eski Hint geleneğinden gelen dini temel, Pers İmparatorluğu'nun sosyal bağlamda dış hatlarını oluşturmaktadır. Burada Mithras'ı şahit ve koruyucu tanrı olarak kabul eden, ona büyük bir avcı ve asil, yüksek fikirli bir savaşçı olarak saygı duyan eski İran erkek birlikleriydi. Bu niteliklerde Tanrı, Akhamenid krallarının rol modeli olabilirdi. İran-Pers bölgesindeki manevi boyuta ek olarak, hükümdarlar ve savaşçılar sınıfı arasında arabuluculuk görevini de üstlendi. Mithras, kral ile kendisi için savaşan erkekler arasında bağ kurmuştur. Hem II. Artaxerxes (MÖ 405-359) hem de halefi III. Artaxerxes (MÖ 359-338) ona resmi olarak saygı göstermişlerdir. Büyük Pers kralı ve Büyük İskender'in düşmanı III. Darius, Gaugamela'daki MÖ 331 yılındaki savaştan önce güneşe, Mithras'a ve kutsal, sonsuz ateşe dua etmiş, askeri liderleri için cesaret ve ilahi güç istemiştir (Curtius Rufus 4:13:12 vd.). Bu savaşta yenilgi, koruyucu tanrı Mithras'ın krala yakınlığını çok az etkilemiştir. Roma'nın en büyük düşmanı Pontus kralı VI. Mithridates (MÖ 120-63), ismini ataları gibi Mithras'a kadar dayandırmıştır. Mithras, Küçük Asya egemenliğinde Roma işgaline karşı "ulusal" bir siper olarak önemli bir rol oynamıştır. Bir rivayete göre de buradan Roma'ya gelmiştir. Orta Anadolu'daki Kommagene'de, I. Antiokhos'un kraliyet kültüründe (yaklaşık MÖ 70-35) Zeus, Apollo ve Herakles ile birlikte Mithras, krallığın varlığını güvence altına almak için hanedanlığın koruyucu tanrısı olarak kabul edilmiştir.

Sağ üst: kırbaç ile Sol/Helios, solda ay tanrıçası Luna; sol alt Cautes, sağ alt Cautopates. Ortadaki kurtuluş eylemine akrep, yılan, köpek ve kuzgun eşlik eder. Mithras efsanesi yan şeritlerdeki bölümlerde (Nersa, İtalya, şimdi Roma, Diocletianus Hamamları Müzesi).

Tüm bu Hint-İran bakiyesi, gerçek Mithras gizemlerinin daha sonraki oluşumu için gereklidir: gökyüzüyle, güneşle, ayla ve yıldızlarla, özellikle de ateşle olan yakın ilişki -koz-mik işlev- apaçık görüntülerde belirgindir; onu erkek er-demlerinin özeti yapan arabuluculuk özelliğidir. Bu önemli öğelere ek olarak, gizemlerin ana motiflerinden biri taurok-toni denen boğanın öldürülmesi pratiği, temel bir ritüel eylemidir. Erken avcı toplayıcılarda hayvanın öldürülmesi, ardından gelen yemek, genellikle örnek bir karaktere sahip ve daha derin ilişkilere işaret eden bir topluluk oluşturma ritüelidir. Eski İran mitolojisi, boğa öldürmeyi bir yaratılış eylemi olarak görür. Yararlı bitkiler boğanın vücudundan çıkar, dünyanın rengârenk çeşitliliği içinde doğar. Bu kozmogoni, Mithras'ın bir işi olarak daha sonra kuruluş ve kurtuluşa neden olan bir gizem gibi gösterilecektir. Bu nedenle, arkaik bir av ritüeli, daha sonraki kült festivallerinde Mithras'ın yaratılış ve kurtuluş eyleminin temelini oluşturur.

Tanrının İran-Pers profilinin Yakın Doğu'dan Batı'ya giden yolda hangi yayılımı gösterdiği sadece tahmin edilebilir. Gökyüzüne, güneşe, Yunan düşüncesine, felsefesine ve astrolojisine yakınlığı, Helios-Sol ile birlikte gezegenlerin etrafında hüküm süren kozmik bir tanrı olması, Mithras'ı anlamaya imkân verir.

Platoncu felsefeye olan açık yakınlığıyla bu Yunan etkisinin tam olarak ne zaman başladığına dair kesin bir bilgi yoktur. Ancak Hellenistik yaratıcı ve kurtuluş tanrısının, MS 1. yüzyılın sonlarından itibaren Roma İmparatorluğu'nda giderek daha fazla yayılmaya başladığı tartışılmazdır. MS 2. ve 3. yüzyıllarda en parlak dönemine ulaşır. Bu durumda Pers tanrısını doğudan beraberinde getirenler, köleler, tüccarlar ve hepsinden önemlisi Roma, İtalya ve eyaletlerinde vatandaşlığa alınmalardan sorumlu olan askerlerdir. Dolayısıyla Tuna Nehri boyunca uzanan Roma askeri kamplarında (Aquincum, Carnuntum), Ren Nehri'nin toplama bölgelerinde (Köln, Wiesbaden, Heddernheim, Frankfurt, Strasbourg), Londinium (Londra), Galya ve Britannia'da Mithras kültü görülmüştür.

Erkekler, askerler, Romalı vatandaşlar ile pek çok yazıtın incelenmesiyle ortaya çıkan bu genişleme, tüm zamansal ve bölgesel farklılıklar ile birlikte Roma imparatorluk dönemindeki kültü şekillendirmiştir. Sosyal bileşimden Mithras kültürünün Roma dünyasına hızla yerleştiği ve imparatorluğun sosyal düzenine etki ettiği görülmüştür (M. Clauss). Elbette erkek egemen haliyle Mithras, kadınlara hitap etmemiş, onları kültürün dışında tutmuştur. Dolayısıyla gizem festivalleri, dini temelli bir erkek kült birliği olarak kalmıştır. Topluluğun yaklaşık yüzde on ile yirmi arasında, rahip sınıfına ait bireyi olmuş, diğer üyeler ise alt statüye sahip kişilerden oluşmuştur. Bu nedenle sosyal dağılıma bakıldığında, kültürün profilinde, imparatorlukta hükümdara bir tür sadakat yemini etmiş kişiler bulunmaktadır.

Pek çok durumda, bir sunak veya heykel bağışlayan inanlar, Mithras'a adayacaklarını şu inanç ile sunmuşlardır: "İmparatorluğun kurtuluşu ve bütünlüğü için" (pro salute et incolumitate Augusti). Özellikle yenilmez güneş tanrısı (Sol invictus) ile bağlantısı sayesinde Mithras, MS 3. yüzyıl-

dan itibaren imparatorluk için önemli koruyucu bir işlev kazanmıştır. Deus Sol Invictus, Mithras, Diocletianus ve diğer beraberindeki imparatorları *fautor imperii sui* [saltanatının destekçisi] olarak kabul etmiştir (ILS 659; MS 307). Yazıtlardan anlaşıldığı üzere, imparatorluk yetkilileri ve üst düzey memurlar, kültün taleplerine özel önem vermiştir. Bununla birlikte Mithras inancı, sosyo-kültürel sistemin oturmasına yardımcı olan, ideal kurallar olarak bilinen Roma erdemleri için de önemliydi. Cesaret, dindarlık, adalet (fortitudo, pietas, iustitia), kült üyeleri tarafından sadakatle desteklendi. Doğu'nun ahlaki tutumları böylece Roma değerler kanununa uyarlandı. Mithras kültürünün uyum sağlamanın ötesinde, yayılmasının sosyal kontrolün sağlanmasına da hizmet ettiğine dair bir öneri vardır (M. Clauss). Mithras ve kült üyeleri, imparatorluk döneminde siyasi ve sosyal düzende istikrar sağlayıcı faktörler arasında yerini almıştır.

Elbette siyasi ve sosyal faktörler tek başına değildi. Aynı zamanda davetkâr bir ritüel pratiği ve dini temeli sağlayan çekici bir teoloji söz konusuydu. Gizem ritüellerinin gerçekleştirildiği mekân, yeraltındaydı ve bu yeraltı tapınağı bir tonozla örtülüydü. Bu tonoz gökyüzünü sembolize etmiş, yeryüzünün karanlık rahmine yerleştirilmiştir. Kozmosun bir görüntüsü olan mağara benzeri bir kült odası (spelaeum), gizem ritüellerine ev sahipliği yapmıştır. Ön duvarda, boğanın Mithras tarafından öldürüldüğünü gösteren ve genellikle tanrının diğer kurtuluş eylemlerinin tasviriyle çevrili bir duvar resmi ya da kabartma bulunmaktaydı. Meşale taşıyıcıları Cautes ve Cautopates, meşaleyi kaldırıp indirerek yükselişi ve düşüşü, sabahı ve akşamı, güneşi ve ayı sembolize etmişlerdi. Bunlar bazen cennetle ilgili işaretler olarak da gösterilirdi.

Mekân ve süslemeler, kültün ana mesajlarına odaklanmıştır. Wiesbaden Müzesindeki (Frankfurt'un kuzeyindeki Nida, Heddernheim'dan) kült kabartması, dönebilen bir şekilde tasarlanmıştır. Ön cephesinde kurban edilen boğa, arka cephesinde ise Mithras ve Sol, kurban edilen boğayla ziyafet çekmektedir. İnananlar arasındaki ortak yemeğin betimi böylece gerektiği gibi ön plana çıkarılmıştır.

Ön ve yan nişlerdeki sunaklar, nispeten küçük bir kült odasının dekorasyonunu tamamlamıştır (genellikle 20 ila 30 kişi alıyordu). Ayrıca duvarlarda kutsal olaylarla ilgili ve ritüellerin anlamı ve seyrinin yorumlanmasına yardımcı olacak metinlerin bulunduğu freskler de vardı. Nadir edebi gelenek, yazıtlar, anıtlar ve görsel tasvirler, gizemlerin hatlarını, dini bir yapıyı ortaya koymaktadır. Diğer kültürlerde olduğu gibi, inanca dâhil olmak isteyen kişi, ciddi bir hazırlık aşamasından geçmekteydi. Son araştırmalara göre, külte kabul edilme ritüellerinde, soru cevap şeklinde de bir sınavdan geçirildiği bilinmektedir. Bu sayede yeni kabul edilen kişinin, kültürün önemli temel öğelerini öğrenmesi sağlanmıştır. MS 4. yüzyıla ait, çok parçalı bir papirüs bulunmuştur.

O söyleyecek “Baba kimdir?” De ki:

“Her şeyi yaratan...” diyecek: “(Nasıl?)”

“Aslan mı oldun?” De ki: “Babanın aracılığıyla” ...

De ki: “İç ve ye” ... diyecek: ...

(Pap. Berolinensis 21 196, satır 8-10, çev. W. Brashear)

Bu yazıt, kültürün önemli temel kavramlarını özetlemektedir. Diğer yandan, yedi seviyeden oluşan hiyerarşik yapısına da değinmiştir: Kuzgun (koraks), sözlü (nymphus), asker (miles), aslan (leo), Pers (perses), güneşin ulağı (heliodromus), baba (pater). Adanmışlık derecelerinin bu yükselen çizgisi, kült olaylarına olan yakınlığı gösterir ve baba (pater) bu derecelendirmede en üst sırada yer alır. Ayrıca *summus pontifex* veya *Pater patrum* olarak adlandırılan rahipliği de özetlemektedir. Pater, Mithras'ın bir vekili olarak hareket eder. Görsel verilerde, yedi kutsal aşamayla ilişkili sembollerde, gezegenler üzerinden Güneş'e ve zaman tanrısı Kronos ile özdeş olan Satürn'e bir yükseliş, terfi betimlenmiştir.

Bir yaratma ve kurtuluş eylemi olarak yorumlanan boğa avlama ritüeli, dünyanın hiyerarşik yapısı içinde merkezi konumda yer alır. Zamanın felsefesi ve astrolojisinin önerdiği bu teolojik kurgu, inananlara da yol gösterir: Bu yol, ruhun çeşitli yıldızlar ve gökyüzü üzerinden en üst noktaya,

Güneş'e ve Satürn'e, tanrısal olana yükselişidir. Bu amaç, dünyadaki kurallara bağlı yaşam idealini oluşturur.

İkonografik veya edebi geleneğin önerdiği bu tür teolojik düşüncenin ne ölçüde anlaşıldığı veya ne kadarına inanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Sıradan askerler somut mesajlara daha yakındır: Anlaşılır ve anlamlı süreçleriyle gizem dinine giriş ritüelleri, elde edilen dereceyi belirten mas-kelerden, kurban ritüellerinden, ekmek ve şaraptan oluşan Mithras ve Sol'un efsanevi yemeğini temsil eden bir topluluk ziyafetinden oluşur. Ritüele hazırlıklar, kutsal içki kap-ları, hayır duaları, tanrısal paylaşımı beraberinde getirmiş ve Mithras kültünün sunduğu samimi ortam nedeniyle güçlü bir aidiyet duygusuna sahip bir topluluk ortaya çıkmıştır. Oswald Spengler'in yorumladığı gibi gizlilik, yeraltı kült alanı, "mistisizmin karanlığı, anne rahmi ve mezarı", kutsal eylemlerin ön koşulu olmuştur. Bu gizli durum, Mithras kül-tünün uzaklara doğru hareket etmemesine ve örgütsel açı-dan ezoterik bir birlik (M. Clauss) olarak kalmasından dola-yı kapsamlı bir kiliseye dönüşmemesine neden olmuştur.

Bu tür kısıtlamalar, Roma imparatorluk döneminde Mithras gizeminin önemini kısmen açıklayabilir.

Tablo 1: İnisiyasyon dereceleri ve imgeler ile gruplandırma.

Mertebe	Gezegen olarak tanrının İsmi	Element	Boğa kurbanı ile kült görüntülerindeki temsili	Diğer temsiller ve semboller
1- Corax	Merkür	Hava (Caelus)	Kuzgun	Habercinin asası, kadeh, kaplumbağa, lir, koç
2- Nymphus	Venüs	Toprak	Yılan	Lamba, arı pupası, güvercin
3- Miles	Mars		Akrep	Miğfer, mızrak, Pers takkesi
4- Leo	Jupiter	Ateş (Vulcanus)	Köpek	Aslan, kartal, ateş çanağı, yıldırım, sistrum, selvi
5- Perses	Luna	Su (Oceanus)	Meşale taşıyıcısı (Hesperus)	Kısa kılıç, orak, indirilmiş meşale, baykuş, bülbül, su sürahesi, yunus, üç dişli mızrak
6- Heliodromus	Sol	Işık (Caelus)	Meşale taşıyıcısı (Lucifer)	Şua haç, küre, yükseltilmiş meşale, kırbaç, horoz, palmye
7- Pater	Satürn	Ateş	Mithras	Asa, kase, Çiçek tacı, orak, dümen

(Merkelbach, Mithras, s. 85)

Kültün ve örgütlenmenin ötesinde, dini öğretilere de bakmak gerekir. Erkek erdemleri Mithras örneklerinde özel olarak gösterilmiştir. Ek olarak, kült görüntüleri onun harika yaşamını ve eylemlerini anlatmaktadır. Eski zamanlarda taştan ateş yakılması gibi o da kayadan doğmuştur. Çobanlar doğumunda yer almış, gökyüzü tanrısı Satürn/Kronos ve su tanrısı Oceanus (Neptün) gibi kozmik güçler, doğuma yardımcı olmuşlardır. Yeni doğanın ellerindeki hançer ve meşale, daha sonraki kahramanca eylemlerine işaret etmektedir. Diğer önemli motifler, boğanın avlanması ve ardından katledilmesi, kayalara ok atılarak bir su kaynağının ortaya çıkartılması, Helios/Sol ile aşk ziyafeti ve son olarak Mithras'ın bir güneş arabasıyla göğe onunla yükselişidir.

Bunların hepsi hieros logos'un parçaları, kutsal ve bağlayıcı hikâyelerdir. Roma'da Aziz Prisca'nın altındaki Mithraeum'un duvarlarına yazılmış ünlü bir dize şöyle okunur:

Et nos servasti (a)eternali sanguinae fuso

[sonsuz kanı dökerek bizi de kurtardın]

(Çev. R. Merkelbach)

Boğanın öldürülmesi, dünyada kalıcı bir varoluşu garanti eder ve kült üyelerine kurtuluşu sunar. İnananlar da böylelikle Mithras'ın gerçekleştirdiği kurtuluş eylemine dâhil olurlar. Kült üyelerinin bu kurtuluş ritüeline katılım problemi, Mithras ve Sol'un üstlendiği gökyüzüne yükselişi akla getirmektedir. Mithras'ın yenilmez güneş tanrısı ile uyumlu olması ve onunla özdeş görülmesi nedeniyle, Mithras kültüründeki tüm astrolojik kurgular Geç Antik Çağ'ın güneş dininin üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Bu yolculukta ruh, ölümden sonra, sürekli bir içsel aydınlanma sürecinde ilahi olanla birleşmeye, yukarıya, ışığa, güneşe doğru yolculuğa başlamadan önce, ilgili kürenin -hem iyi hem de kötü- biçimlendirici unsurlarını içine alır. İnsan ruhunun aldığı bu manevi yol, son derece zorlu epistemolojik problemlerle karşı karşıya kalabilir. Geç Platonizm, bu entelektüel meydan okumayı güçlü bir

şekilde ele almıştır. Ancak gizem kültü, inananlara karmaşık ve anlaşılması zor gelen fikirleri, somut görüntülere dönüştürmüştür: Ölüm yoluyla dünyanın yaratılışını idrak etme, ortak yemek yeme yoluyla birliktelik, ilahi evin bulunduğu yüce cenneti kutsal alanlarda hayal ederek arınma ve kurtuluş yolu, bu fikirlerin somut halleridir. Mithras/Sol, bu arzu edilen fikirlerin bir yoludur.

Bu durum pek çok kişi arasında sadece bir kurtuluş önerisiydi. Roma İmparatorluğu'nda diğer dini fikirlerle Mithras'ın güneş kültü iç içe geçmiştir. Zaten eski İran'da, Kronos/Satürn şekline girmiş, sonsuzluğun tanrısı Zervan ile sıkı ilişkiler söz konusu olmuştur. Günler, haftalar, aylar, yıllar gezegenlerin etkisi altındadır, bölümlere ayrılmış zaman, Kronos/Zervan aracılığıyla dini bir yapıya kavuşmuştur.

Böylelikle kült alanının dar olmasıyla, gizem inancının teolojik genişliği bariz bir tezat oluşturmaktadır. Kendisi de Mithras kültüne inanan ve Marmara Denizi'ndeki sarayında bir Mithras kült alanı kurman imparator Iulianus, MS 360 yılında Helios'a, dönemin teolojik öğretilerini özetlediği bir ilahi bestelemiştir. Güneş tanrısı Mithras, maddi dünyada güneşi üreten, düşünceler âlemindeki tüm tanrıların hükümdarı olan tanrısal ilkenin dışavurumudur, Zeus, Hades, Dionysos ve Sarapis ile özdeştir, tüm servetin kapsamlı başışçısı, kült üyelerinin özellikle de görevli olanlarının dostu ve öz denetimcisidir. Dünyanın kurtarıcısı (Soter) olarak oğlu Asklepios'un görevi, tüm insanların sağlığını ve iyiliğini sağlamaktır. Iulianus, erdemli bir şekilde yaşamak ve ölümden sonra Helios'a yükselmek için ilahisini bir teşekkür ve bir ricayla kapatır.

Son pagan imparator, 25 Aralık'ta dies natalis Solis invicti olarak kutlanan, yenilmez güneş tanrısının doğum günü için "güneş teolojisinin en kapsamlı belgesini" (M. P. Nilsson) yazmıştır. Hiç şüphe yok ki, imparator bu yazılan ile Hristiyan rakiplerini hedef almış, Mithras/Helios karşıtlığı ile sonuç almayı amaçlamıştır. MS 4. yüzyılın sonunda senato aristokrasisinin önde gelen isimlerinden pagan Vettius Agorius Praetextatus'un mezar yazıtı, böyle bir senkretist dinin nasıl somut olarak uygulanabileceğinden ve çeşitli

tanrıların, tek bir ilahi fikrin sadece adları olduklarından bahsetmiştir. Praetextatus, Roma'da rahiplik yapmış, Eleusis gizemlerinin üyesi ve aynı zamanda üst düzey yetkilisi olmuş, taurobolium'u uygulayıp, pater patrum olarak Mithras kültünde en yüksek dereceye kadar yükselmiştir. Mezar yazıtından anlaşıldığı üzere, Tanrı'nın özü çok yönlüdür (divum numen multiplex). Mithras ve onun kültü bu çok yönlülüğün bir parçasıdır.

MS 4. yüzyılın başından beri 25 Aralık, Roma'da İsa'nın doğum bayramının tarihi olarak kullanılıyor. Ayrıca bütün pagan güneş sembolleri, Hristiyanların da tanıdığı gibi, gerçek kurtarıcıya ve Mesih'e hizmet etmek için tasarlanmıştır. Mithras gizem kültürünün ortada olmadığı bir zamanda, MS 7. yüzyılda (Patrologia Latina 71: 227a) bir Noel ritüelinde, "İsa Mesih, gerçek bir doğruluk güneşi olarak bize yükseldiniz, insan ırkının kurtarıcısı olarak cennetten indiniz" diyor. Bu durum, daha yakından incelenmesi gereken ve devamlılık olarak değerlendirilen Hristiyanlıktaki pagan inancına ait kült unsurlarıdır.

VII. ÇEŞİTLİLİK VE ORTAK ÖZELLİKLER

Roma İmparatorluğu'ndaki dini yapı karmaşıktır. Geleneksel Yunan ve Roma tanrılarına tapınma, yerel tanrılara tapınma, imparatorluk kültleri, gizem dinlerindeki tanrılara tapınma gibi inanç çeşitliliklerine sahip Roma'da, çoğu zaman bu inançlar birbiriyle birleştirilmiştir. Geniş bir dini form dili sadece dinleri şekillendirmekle kalmamış, aynı zamanda felsefe, sanat ve siyasetin içine de girmiştir. Bu durum, kesin bir tanım yapmayı zorlaştırmaktadır. Ancak şimdiye kadarki genel bakış, hiçbir şekilde o dönemde var olan gizem kültlerini ortadan kaldırmaz, bu nedenle çerçeve, birkaç önemli örnek içerecek şekilde genişletilmelidir.

Thebes'te (Orta Yunanistan) ve Trakya kıyısındaki Samotrake Adası'nda, büyük tanrılar olarak adlandırılan (Megaloí Theoi), aynı zamanda kutsal alanları ve tapınımı olan Kábeiroi kültü vardı. Muhtemelen Yunan öncesi kökene sahip bu inanç, farklı isimlerle anılmaktaydı. Geceleri yapılan gizem ritüelleri, bu inancın merkezinde yer alırdı. Kültte, gizem dinine katılma ritüelleri, boğa kurbanları, yıllık bayramlar, şarapla birlikte kutsal yemekler, geleneksel olarak gerçekleştirilirdi. Kültün hiyerarşik yükselme çizgisinde sıradan inananlar, "kabul edilenler" (epoptai) ve rahiplerle karşılaşmaktayız. Bu kültte gizemler, öncelikle tek bir hedefe yönelmişti. Bu hedef, "güvenli deniz yolculuğu ve daha sonra genel olarak 'yaşam fırtınası'ndan kurtuluşa kadar uzanan sıkıntıdan kurtuluşu." Bu kurtuluş için inananlar, MÖ 5. yüzyıldan beri bilinen kutsal armağanlarla sunular gerçekleştirmişlerdir. Külte kabul edilmiş inananların isim listesi, çok çeşitli milletlere tanıklık etmiş; erkekler, kadınlar, özgürler, köleler, asil ya da sıradan insanlar kült üyeleri olarak bu listede yer almışlardır.

Samotrake'deki ünlü tapınak, Hellenistik hükümdarlarca özel ilgi görüyordu: Makedonya kralı II. Philippos (MÖ 382-336) ve eşi, aynı zamanda Büyük İskender'in annesi Ol-

ympias, bu k lte tapınım gerçekleştirmiştir. II. Ptolemaios (M  283-246), kutsal bölgede kardeşi Arsino  için büyük bir yuvarlak planlı tapınak ve muhteşem bir giriş salonu inşa etmiştir. Bu güçlü inanç, özellikle komşu Makedonya'nın Mö 148 yılında bir Roma eyaleti haline gelmesinden sonra Romalıların hesapladığı bir din politikasının parçası haline gelmiştir. Gelen valiler kültü teşvik etmiş, heykeller bağışlamış ve tapınağa önemli bir zenginlik kazandıran hediyeler sunmuştur (M  84'te tapınağı yağmalayan korsanların eline 6 milyon dinar geçmiştir). K beiroi kutsal alanı MS 4. yüzyılın sonuna doğru önemini kaybetmiştir.

Genel olarak, Roma imparatorluk döneminde gizem dine katılım toplum içinde gitgide artmış ve ayrıca alışılarmış tanrılara üstünlük sağlamıştır. Bu, özellikle ay tanrıçası Selene, Artemis ve Persephone/ sis'in şeklini alabilen, yeraltı dünyasının    formu (triformis) tanrıçası, güçlü büyücü ve demonların sahibesi Hekate için geçerlidir. Büyülü uygulamalarla birlikte başkalarına zarar vermek ya da sevdiklerinizi kendinize bağlamak söz konusu olduğunda, tanrıçanın güçlü eylemlerine itimat edilmiştir. Her yerde mevcut bu büyü uygulamasına, özellikle Yunanistan'ın Aegina Adası'nda ve Karia'daki Stratonikeia'da (Türkiye'nin batısı) saygı duyulmuştur. Benzer bir biçimde Zeus, Hera, Artemis ve Apollon gibi tanrılara, özellikle K  k Asya'da gizemli özellikler eklenmiştir. Yeni kült efsaneleri geleneksel mitleri tamamlamıştır; kendi içinde yaşamı geliştiren, şehir festivalleri ve oyunları düzenleyen kült dernekleri ortaya çıkmıştır.

İmparatorluğun doğu eyaletlerinde, bu tür mistik dernekler, imparatorluk kültüyle bağlantılı olarak önemli bir sosyal konumda yer alır. "Dine kendini adanmış", MS 2. yüzyılda yaşamış Abunoteichoslu (Türkiye'nin kuzeyinde Karadeniz'in güney kıyısında yer alır) Alexander, bilinen yerel bir yılan tanrısının verimli ve iyileştirici kehanet alanına tapınıldığını kanıtlamış ve bunu Eleusis'teki kutlamalara benzer şekilde üç günlük gizem festivaliyle birleştirmiştir. Alexander, gizemin geleneksel unsurlarını ustaca nasıl birleştirip sunacağını çok iyi bilmektedir (Lukian, Alexander, 38-40): Kehanet ve şifa sanatına ilginin azaldığı bir zamanda Apollon ve Asklepios'un mucizevi doğumu iyi bir başlangıç

olur. Ardından tanrının oğlu Glycon'un görüntüsü (epifani) ortaya çıkar; en sonunda, dine kendine adanmış Alexander ile ay tanrıçası Selene (bir imparatorluk hâkiminin güzel karısı tarafından tasvir edilmiş) arasındaki kutsal düğün (hierogamos) yer alır. Böylece, yeni yaratılmış bir efsane, gizem kültüründe yaygın dini törenlerle birleştirilmiş, ritüel bir eyleme dönüştürülmüştür. Kabul edilenlerle kabul edilmemişlerin ayrışması, meşalelerin, ışığın ve karanlığın ritüellerde kullanılması, özel kıyafetler giyilmesi, kutsal nesnelerin gösterilmesi, inananların dâhil edildiği ve katıldığı dualar, dans ve şarkılar, bu pratiklerin bazılarıdır. "Dolandırıcı" Alexander'ı açığa çıkarmayı amaçlayan sofist ve mizahçı Lukian'ın yazdıkları, istemeden dini bir duyguya ve çağdaşları tarafından yaygın olarak kullanılan gizem dilini ortaya çıkartmıştır. Geleneksel tanrılarla daha derin bir rekabete giren ve zamanın değişen dini ihtiyaçlarını karşılayan gizem kültürlerinin çekiciliğinden bahsetmek yanlış olmaz.

Çeşitlilik, bireysel özellikler, kesintisiz dönüşüm, gizem kültürleri için ortak ve bağlayıcı bir payda bulma girişimini zorlaştırmaktadır. Temel özellikleri tüm kültürlerde bulunan kapsamlı bir gizem teolojisinin inşası, geleneksel din tarihi bağlamında çok az desteklenmiştir. Bununla birlikte, bireysel örneklerin gösterdiği gibi, ortak özellikler gözden kaçmamalıdır. Max Weber'in aktardığı ve kısmen din sosyolojisi içinde kullanıldığı gibi, ideal bir tip oluşturmak için çok iyi şekilde temel noktaları birbirine bağlamak gerekir. Gizem kültürünün genel ideal bir tipinin ve gerçek bir resminin olmaması, mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Bireysel olgular, tutarlı "çelişkisiz" genel bir resme sahiptir. Bu yolla kişi, bugün söylenebileceği gibi, sonsuz çeşitlilikteki olguların anlaşılmasına giden yolu, sapmaların ve benzerliklerin belirlenmesine izin veren kavramsal bir ölçütü, bir "gizli matris"i elde eder.

Weber, uyguladığı bu yöntemi konumuza da tatbik etmiş, gizem kültürlerini de içeren Ön Asya'daki kurtuluş dinlerini, vatandaşın siyasi faaliyetlerinden ayrılmanın bir sonucu olarak değerlendirmiştir. "Kurtuluş dini"ni, bitmiş siyasi çıkar için bir tür tazminat olarak yorumlamış, daha yakından incelenmesi gereken bir yorum olarak bilim dünyasına sunmuştur. Bu soyutlama yöntemini gizem kültürleri-

ne uygularsanız, belirli özelliklere sahip bir tür temel kalıp görünür hale gelir ve bu da önemli farklılıkların ortaya çıkmasına neden olur.

Esrarengiz Disiplin ve Gizli Karakter

“Gizlilik” kategorisi, gizemlerle birlikte çeşitli şekillerde rol oynar. Aktarılan dini mesaj bir gizemdir ve kabul edilmiş kült üyelerinden oluşan bir toplumu hedef alır. Ritüel eylemlerin çoğu, inananların resmi olarak zorunlu olduğu gizliliğe tabidir. Geleneksel gizem yemini, emrin gücünü ve ciddiyetini açıkça gösterir. MS 3. yüzyıla tarihlenen bir papi-rüste korunan İsis gizeminin bir vaadi şöyledir:

Dünyayı cennetten, ışığı karanlıktan, gündüzü geceden, dünyayı kaostan, yaşamı ölümden ayıran tanrı adına, bilgim ve inancımın en iyisine yemin ederim ki tanrıdan korkan babamız Serapion, saygıdeğer kutsal Herold Ka (merion?) ve birlikte kabul ediliğimiz çok değerli kardeşlerim aracılığıyla bana emanet edilen gizemleri gizli tutmak için yeminime sadık kalacağım; ama yemin ederim ki hain olursam cezalandırılacağım. (Çev. M. J. Vermaseren)

Yemin (sacramentum) bir sadakat sözü olarak kabul edildi ve bu nedenle kültün içeriğini de açıklıyordu. Sadece kült üyelerinin erişebildiği kült odaları, iç ve dış mekânın kesin bir şekilde ayrılığını göstermektedir. Seçildikleri durumun bilincinde olarak, bu kişiler bazen özel kıyafetler giyerlerdi ve kafaları tıraşlı İsis rahiplerinde olduğu gibi, belirli özellikleriyle diğer insanlardan ayırt edilirlerdi. Bütün bunlar kendi kimliğini, ezoterik özellikleri üstlenebilecek bir “biz duygusu” yaratmayı başardı. Gizli özün sınırları açıldı. Sır, bir gerilim nedeniydi. Ancak nimbus olan “sır”, kutsallığının bozulmasına rağmen kültlerin sembolü ve cazip yanı olarak kaldı.

Tanrılar ve Mitler

Tanrısal kişiler kültün merkezinde yer alır ve bu doğal bir durumdur. Bu profiller kutsal eylemlere yön verir. Kökenlerine göre ağırlıklı olarak bitki örtüsü tanrıları olmaları, çi-

çek açan doğayı, ayrıca onun verdiği hasadı temsil etmeleri, doğanın yeniden canlanması ritüelinin kişiselleştirilmesi nedeniyle bu tanrılar “dünyevi” özellikler ile anılmışlardır: Demeter ve tahıl; Kybele ve ona bağlı Attis ise yüksek ağaçlar, taş kayalıklar, hayvanlarla karakterize edilen vahşi dağ manzarasıyla anılmış; şarapla, ilkbaharda doğanın çiçeklenmesiyle, doğurganlıkla ve ölümle yakından bağlantılı Dionysos, İsis ve Osiris gibi çifte mizaca sahip olmuştur. Bu birikimler ve anlayış, Yunanistan ve Mısır’a muhtemelen Yakın Doğu’dan gelmiştir. Doğal köken, kültürlerin gelişimi için önemli bir temel olmuş, bu da doğal olayları daha önce insanlar için ilahi olarak deneyimlenebilir hale getirmiştir. Doğadaki çiçeklenme ve yok olmayla bağlantı, kişisel bir şekilde işkence, acı ve ölüm olarak değerlendirilmiş, “acı çeken tanrı” fikrinin daha da gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu acı çekmeye örnek olarak; Persephone/Kore’nin, Hades tarafından yeraltı dünyasında tutulması, Osiris’in Nil’de boğulup sonra parçalanması, Attis’in hadım edilmesi ve bir çam ağacının altında ölmesi ve Dionysos’un titanlar tarafından parçalanması verilebilir. Mithras’ın boğa öldürmesinde bile ölüm boyutu söz konusudur.

Bu etkileyici yazınsal aktarımlar başlangıçtan itibaren elle tutulabilir değildi. Ancak hikâyeler hieroi logoi sayesinde şekillendirilmiş, süslenmiş ve genişletilmiştir. Bu durum, gizem ritüelleriyle tanrısal mesajın gelişmesine yol açmış, mitler tarihsel bir özellik kazanmıştır. Okumalar ve söylemler, kutsal eylemlere ek olarak kült ritüellerinin başka bir unsurunu oluşturmuştur. Temel unsurların halk tarafından iyi bilindiği bu veriler sayesinde anlaşılmaktadır. Örneğin Demeter ilahisi Eleusis’teki tahıl kültürünün erken dönemlerini yansıtır. Efsanelerin anlatımı, ritüellerin nasıl geriye dönük temellendirdiğini büyük bir netlikle gösterir: Örneğin Eumolpidlerin Eleusis kültüründeki rolü, efsaneler sayesinde anlaşılır hale gelmiştir. Efsanelerin anlatımının bu asli, açıklayıcı karakteri, sadece kavramlar ve kelimelerle açıklanamaz. Aynı zamanda efsanelerin yorumu, kült ortamına ve muhataplarına göre de değişebilmektedir. Yüksek bir edebi ve sanatsal biçime sahip Demeter ilahisinde, hem tarıma dayalı erken bir şehir kültürünün olduğu, hem de gerçek ve saf dindarlığın kent içinde canlı kaldığı anlaşılmaktadır. Ko-

medya şairi Aristophanes, MÖ 5. yüzyılın sonlarında, *Kurbağalar* adlı eserinde, Dionysos ile kölesi Xanthias arasında bir diyalog sahneye koymuş, Demeter kültünün gizemli unsurlarını aydınlatmıştır:

Xanthias, usulca: "Persephone, sen kutsal Benedeite, domuz eti burada ne kadar da gizemli kokuyor."

Dionysos aynı şekilde: "Sessiz ol, o zaman sen de bir parça et alabilirsin!"

(Aristophanes, *Kurbağalar* 337-339, çev. L. Seeger)

İmparatorluk dönemi yazarı Plutarchos için, İsis ve Osiris efsaneleri, sembolik bir dünya açıklaması içerir: İyi ve kötü, madde ve verimlilik, tanrısal akıl, tanrılar ve Demonlar olarak yıldızlar, mistik işaretler olarak sayılar, ilahi varlıklara ilham veren hayvanlar. Mitler, dünyanın ve zamanın özüne felsefi ve astrolojik bakış açılarını çeşitli biçimlerde işlenecek hale getirir. Gizemlerin bu tür alegorik yorumları, Geç Antik Çağ'da da hüküm sürmüştür. Efsanelerin bu yeni dönemde neye hizmet ettiği açıklanabilir: Efsaneler kutsal olayları zamanın diline çevirir ve böylece kutsal şeylerin anlaşılmasını sağlayan bir iletişim unsuru oluşturur. Bu yöntemi, imparator Iulianus ve onun felsefeyle ilgili sorular sorduğu Salustius; *Über die Mysterien der Ägypter* [Mısırlıların Gizemleri Üzerine] adlı kitabıyla, tanrıların eski anlatılarını dünyanın deşifre edilmesine ve inşasına dönüştüren yeni Platoncu Iamblichus (MS 250'den MS 325'e kadar) gibi yazarlar kullanmaktadır. Iamblichus, bir tür yeni Platoncu ilmihal (M. P. Nilsson) olan "Von den Göttern und der Welt" [Tanrılar ve Dünya Üzerine] adlı yazısında, kozmosun temel sorunları hakkında bilgi vermektedir. Bu eser sayesinde efsanenin yorumlanması daha verimli hale gelmiştir.

Gizem Kültüne Katılma ve Tanrısal Ritüeller

Kültün açılış ritüelleri, içtekilerle dıştakiler arasında ayrımı yapan merkezi eylemlerdir. Aynı zamanda bu başlangıç ritüelleri, önceki durumu geride bırakmak için geçilmesi gereken eşiktir. Böylece bir Neophytos, yeni bir insan olunur. Giriş ve kabul ritüelleri, yalnızca geçmişteki ve günü-

müzdeki dini toplulukları tanımakla kalmaz, aynı zamanda az ya da çok kapalı toplumların deneyim ve bilgilerinin aktarımını, ritüel pratiklerle sınavlara bağladığı her yerde önemli bir rol oynar. Arkaik toplumlar, öğrenci dernekleri, ezoterik cemaatler ve yakın zamana kadar ritüel kayıtları, bilinen özel mesleki dernekler örnek olarak verilebilir. Bireysel gizem kültleri, zengin bir özel kabul edilme ritüeline sahiptir. Başlangıçta Mithras kültüründen öğrendiğimiz gibi genellikle fiziksel hazırlıklar (oruç tutma, cinsel perhiz), dualar ve inanç öğretileri vardı. Bunu, gözlerin bağlanması, karanlık ve tehlikeli yollarda yürümek, prangalar, darbeler, kırbaçlama, yaralama ve hatta uzanarak veya çukura inerek sembolik ölüm gibi bireysel, önemli eylemler izlemektedir. "Bu durum, mevcut kişilik yapısını geride bırakarak yeni kişiliği kalıcı hale getirmekle ilgilidir" (W. Burkert). Pompeii'de bulunan Villa dei Misteri'nin duvar resimlerinde Capua'daki (Güney İtalya) Mithraeum'dan birkaç açılış ritüeli betimlenmiştir. Bu villadaki Dionysos frizinde genç kadının kırbaçlanması sahnesi, kült üyelerinin zorlu yolculuğunu etkileyici şekilde göstermektedir.

Lucius, İsis gizem kültüründeki açılış ritüelleri için titiz bir hazırlık yapmıştır. Bu süreçte, güneşin parlak ışığına ve ona gösterilen tanrılara bakmadan önce "ölümün sınırları"na ulaşır. Kutsal, "olağanüstü nesneler" in gösterilmesi gibi cinsel pratikler (bir kabul eylemi olarak Tanrı'yla birleşme) burada da yer alır. Bu aşamayı, en güçlü duygusal eylem olan, sembolik bir şekilde kişiye yetki verme ritüeli izler. Bu sembolik yolculuklar ve korkular, gizemlerin sunduğu mutluluğun, aydınlık âlemlerine gelişini sembolize eder. "Yeni doğmuş" Lucius, on iki şallı (bir tür renkli kuşak) keten bir kaftan içinde görünür. Mithras kültürü, farklı formlarda da olabilen kılıç ve taçla donatılmayı, bir tür direktif gibi tanımlar. Işın çelengi, güneşe özel bir şekilde atfedilen Heliodromus'a verilir. Ayrıca saç kesimi veya dövmeler gibi fiziksel işaretler, yeni insanı tanımlar ve böylece kişinin dini anlamda yerini belirler. Bu, tanrıya adanmışlığın dışa vurumu (sacratus veya sacrata, bkz. ILS 4211, 4438), gözle görülür bir şekilde dini bir onay mührüdür.

Gizem dinine katılma ritüelleriyle "normal" tanrısal ritüeller arasında ayırım yapmak zordur. Ritüel olarak pratik-

ler, sunumlar ve okumalar, gizem kültlerinde ya da normal tanrısal ritüellerde ortak eylemlerdir. Bireysel kültler farklı şekilde gerçekleştirilir. Eleusis'in kült alanı Anaktoron'da, karanlık ve ışık, duman ve ateş kullanarak, Hierophant adlı rahip bir gong yardımıyla Kore-Persephone'yi yeryüzüne çağırır. Gizem, gösterilmesine izinli kişiye sessiz bir şekilde cevap verir. Lucius, İsis gizemlerine adanmışlığı nedeniyle tanrıların görünmesinden ve onlara gerçekleştirilen tapınımdan da bahsetmektedir. Gizem kültlerinin çok ötesinde, genellikle arınmadan önce gerçekleştirilen kült yemekleri, inananları kurtuluşa taşır. Ortak yemek, Mithras kültüründe merkezi bir konumdadır. Eleusis gizemlerinde, Kykeon içeceği Demeter ile bağlantılıdır. Tympanon'dan yemek yemek ve Zymbel'den içki içmek, Kybele ve Attis kültüründeki hazırlık ritüellerinin bir parçasıdır. Yiyecekler özel bir şekilde hazırlanmış, özel kaplarda servis edilmiş, yine o kaplar kullanılarak ritüeller eşliğinde "doldurulmuş" ve farklı bir alana aktarılmıştır. Kült eylemleri normal nesneleri özel kült özelliklerine dönüştürür: Örneğin tahılları tarmak, bir çam ağacı gövdesini sarmak, İsis ve Osiris'in kültlerinde olduğu gibi heykelcikleri parçalamak ve yenisinden birleştirmek. Bunlar, insanın, Tanrı'nın eylemlerini ve ıstırabını anladığı, kült üyelerinin ritüel ve zorluklar yoluyla kendilerini dahil ettikleri efsanevi olayların dramatik görselleştirmeleridir (D. Zeller).

Örneklerle açıklandığı gibi bu eylemler, farklı şekillerde yerleştirilen okumalarla desteklenmekte ve anlaşılır hale getirilmektedir. Aramak, ağıt yakmak ve tekrar bulmak, İsis ve Osiris gizem kültüründe dilsel ifade kazanır. Demeter'e olduğu gibi, büyük evrensel tanrıça İsis'e edilen duaların ve söylenen ilahilerin, ibadet eylemlerinde de genel olarak gizeme ve hieroi logoi'ye inançla başvurulduğu gibi, başvurulmuş olması muhtemeldir. Bize gelen metinler genellikle çok ikna edici olmakla beraber kutsal eylemleri desteklerler. Dil açısından da oldukça güzeldir.

Roma'daki St. Prisca'nın altındaki Mithraeum'un duvarlarındaki unutulmaz sözler, Mithras takipçilerinin önemli bilgiler edinmelerine ve ahlaki eyleme yönelmelerine yardımcı olmuştur. Berlin'deki bir papirüsün yorumlandığı gibi, bu tür talimatlar özellikle ilgili gizem dinine katılma

ritüellerini belirlemiştir. Kutsal kitaplar veya parşömenler, yalnızca din görevlileri tarafından erişilebilen ve temel kült unsurlarının tanımını içeren rehberlerdir. IV. Ptolemaios, MÖ 200 civarında özel bir kararnameyle Dionysos gizemlerinin kutsal metinlerine ulaşmaya çalışmıştır. Bu yazılı geleneğe ek olarak elbette zengin bir sözlü gelenek de söz konusudur.

Kelimenin, sözlü talimatın ve nasihatın yazılı formda ifade bulmuş bu kesin anlamı, kült sürecini düşüncede abartan ve aynı zamanda mantığa uygun hale getiren sonraki felsefi anlamdan ayırt edilmelidir. Gizem, genel bir dünya görüşüne “çevrilir”. Mithras/Helios, Julian için, hiyerarşik olarak sınıflandırılmış bir dünyada en yüce evrensel ilke haline gelir. Bu teolojileştirme, geç bir formdur ve farklı yönleri sahip bir süreci ifade eder: Bir tarafta dini biçimin kaybı, diğer tarafta dini dünya görüşü, gizemin sıradan bir bilgiye indirgenmesi, ancak aynı zamanda, gizem teriminin normal faaliyet alanlarına uygulanması durumunda, yeni, deneysel bir derinlik boyutunun kazanılması. Tüm bu olgular, bir bozulmadan ziyade bir tür geç form olarak algılanabilir.

Temel unsurlar bir arada ele alınırsa, bir bütün olarak bakıldığında, gizem kültürleri farklı şekillerde de olsa İslamiyet, Musevilik ve Hristiyanlıktaki gibi somutlaşan bir kitap dini değildir. Bu dinler, dini pratiğin temelini oluşturan, sabit, kanonlaştırılmış ve esinlenilmiş ilahi metinlere dayanmaktadır. Buna karşılık, gizem kültürlerinde ritüeller ön plandadır, kelimeler ve okumalar sadece destekleyici niteliktedir.

Farklılaşmış Dini Topluluklar

Gizem kültürü üyeleri arasında önemli farklılıklar söz konusudur. Kökenleri ve uzun gelişimleri göz önüne alındığında, bu bir bakıma normaldir, öyle ki, inananların sosyal açıdan ne üzerinde uzlaşabilecekleri sorusu ilk bakışta anlamsız görünür. Bununla birlikte kültürlerin, Yunan şehir devletlerinin dini, resmi polis dinine alternatif olarak öncelikle marjinalleşmiş gruplara ve yabancılara yöneldiği söylenebilir; modern terminolojide ayrıcalıklı olmayan diye tanımlanan kölelerin, azat edilmişlerin, kadınların, esnafların ve küçük

tüccarların, belirli zamanlarda ve kültlerde çok fazla sayıda temsil edildiği doğrudur.

Ancak böyle bir sosyal yelpaze, her yerde aynı düzende bulunamaz. Eleusis'teki Demeter kültüründe, Yunan soylu aileler ve daha sonraki zamanlarda ise Romalı aristokratlar daha etkindi; Roma İmparatorluğu'nun şehirlerinde, gizem kültürü üyeleri saygın ve etkili vatandaşlardı. Roma imparatorluk dönemindeki Mithras kültürü, bir anlamda zamanın sosyal yapısının hiyerarşik düzenini yansıtmaktadır. Dolayısıyla gizem kültürleri, cemaatlerin halk tarafından tanınmasıyla birlikte değişen geniş bir sosyal alanı kapsamaktadır.

Ancak sosyal farklılaşmayla ilgili olarak, bir iç bölünme en azından aynı derecede önemlidir. Neredeyse tüm kültürlerde mevcut ve dini manada Antik Çağ'da bir norm mahiyetindeki sosyal hiyerarşi, bir şekilde yeniden canlanmıştır. Birincisi ve en önemlisi, kültte katılma ritüellerini ve seremonileri gerçekleştiren, kültürlerin bölgesel liderleri olan rahiplik makamı bir "çekirdek güç"tür. Çoğu zaman, bir başrahip, bir summus pontifex (Mithras), bir Archigallus (Kybele/Attis) veya Hierophantes (Demeter) söz konusudur. Dionysos gizem kültürünün baş rahibesi Agrippinilla, bir yazıtın da ifade ettiği gibi, yedi rahip ve iki rahibe üzerinde yetkiye sahiptir.

Zengin bir kültür üyesi, ritüeller, kutlamalar ve törenler için gerekli görevleri üstlenir. Erkek (ve kadın) bireyler olan Phoroi, kültür içinde kullanılan nesneleri taşıyan kişiler olarak bu görevi gerçekleştirir: Hayvanlar, meşaleler, kaplar, çiçekler, çelenkler ve çok daha fazlası, ritüeller içinde taşınan malzemelerdir. Ayrıca müzisyenler, dansçılar, tanrı maskeleri takanlar, okuyucular ve tapınak hizmetçileri de mevcuttur. Bu görevler kültürün icrası için ne kadar önemli olursa olsun, işlevlerini sınıflandırmak ve daha dar anlamda, rahiplerin görevlerinden ayırt etmek zordur. Mithras kültürü, Roma devlet idaresindeki yükselişe benzer bir tür "kariyer" imkânı geliştirmiş, bu yükselişin bireysel aşamalarını da özel kutsal seremonilere bağlamıştır. Aksi takdirde, herhangi bir ortak modele karşılık gelmeyen çok çeşitli görevler, bu kültür içinde yer almıştır.

Bu bulgudan çıkan sonuç, gizem kültlerinin kurumsal karakterinin çok önemli olduğudur: Siyasi bir yönetim tarzında “tam anlamıyla örgütlenmiş” değildirler. Her ne kadar kesintisiz olarak üstlendikleri görevleri olsa da hiçbir şekilde bunların aynı kişiler tarafından tekrar tekrar üstlenilmesi söz konusu değildir. Diğer bir deyişle, bu görevin bir “meslek” olduğu söylenemez. Profesyonellik, sadece üst kademeler ya da rahiplerle sınırlı görünmektedir.

Basit inananlar, kabul edilmişler, kült üyelerinin çoğunluğunu oluşturur. Bu grubun, kült nüfusunun %75’ini oluşturduğu tahmin edilmektedir. Daha önce bahsedilen gizem kültü dernekleri, kamusal, halka açık ritüeller ve dini alaylar yoluyla insanlarla bağlantı kurup topluluklarına inanan kazandırmışlardır. Özellikle Dionysos-Orpheus gizem dernekleri, Küçük Asya’nın imparatorluk döneminde yüksek bir statüye sahiptiler ve renkli kostümleri nedeniyle çok yaygındılar. Kabul usulleri, prosedürleri ve görevleri, kısmen dernek tüzükleriyle belirlenmişti. Örneğin Atina’daki Iobakchen dernek yasası (MS 179, s. 31), giriş ücretini (50 dinar ve bir şarap bağışı), dernek toplantısında (ekklesia) nasıl davranılacağını ve uygunsuzluk durumunda cezaların hangi miktarda olacağını belirlemiştir. Söz gelimi rahibin veya yardımcısının izni olmadan konuşan herhangi biri, derneğin hazinesine (tò koinón) 30 gümüş drahmi ödemek zorundadır.

Herkes gereken şekilde görevini yerine getirir: rahip, yardımcısı, Archibakchos, hazine sorumlusu, Bukolikos (dansçı), Dionysos, Kore, Palaimon, Aphrodite ve proteurythm. Sonuncunun rolü (dönüşümlü olarak) kurayla herkese dağıtılmalıdır.

(*Sylloge* 1109, satır 61-66, çev. G. Haufe).

Yukarıdaki paragraftan anlaşıldığı üzere, maskelerle ve kostümlerle belirli tanrıları tasvir etme görevi, kasıtlı olarak farklı kişilere belirli bir sıra gözetilerek dağılmıştır. Bu Attikalı Dionysos Derneği, dini kostümleriyle bir tür şarap tarikatı olan koruyucu aziz Dionysos/Bacchus kültüne inanır ve cenaze işlerine kadar üyeleriyle ilgilenir. Bu, olağanüstü dinsel bir olayın şehir toplumlarında kaybolmasıdır. Bu durumu Max Weber “çekiciliğin sıradanlaştırılması” olarak adlandırır.

Kült Merkezleri

Gizem kültlerine üye olanlar; bölgesel kült merkezleri, tapınaklar ve kutsal alanlar inşa ettiler. Roma imparatorluk döneminde Apuleius'un aktardığına göre Dea Syria kültüne tabi, tanrıların imajını taşıyan ve ayakta tedavi gerçekleştiren gezgin rahipleri de unutmamak gerekir. Tapınaklarda veya tapınak komplekslerinde yerel anlayış hâkimdir. Bu yerel anlayış, Hierapolis'teki Dea Syria, Demeter'in Eleusis'teki kutsal alanı ve İsis, Kybele, Mithras kutsal alanları için de geçerlidir. Bu alanlar, toplum için bağlantı ve odak noktalarıdır. Kült üyeleri, bu alanların inşaatından, korunmasından ve burada kült için gerekli ekipmanın sağlanmasından sorumluydular. Virunum'da 1992 yılında bulunan (Carinthia, Avusturya) bronz bir plaka, MS 200 civarında 98 kişilik yerel kült üyelerinin listesini içerir. Bu yazıt, doğal bir afet nedeniyle zarar gören Mithras kült alanının, kendi kaynaklarıyla (impensio suo) yapılan yenileştirilmesinden bahseder. Ayrıca ortak bir ölü kültü ritüeli hakkında bilgi verir ve özellikle tapınak tonozunun resimlerle donatılmasından, bu bronz plakanın ise zengin kült üyesi Tiberius Claudius Quintilianus tarafından bağışlanmasından söz eder (bkz. G. Piccottini).

Yunanistan'daki Eleusis, Suriye'deki Hierapolis veya Pompeii'deki İsis Tapınağı örneklerinde olduğu gibi gizem kültüne sahip yerleşimler, salt merkezi bir kutsal alan değildir. İsis kültüründen de bilindiği gibi İsis kutsal alanı, cenaze törenleri, tanrısal ritüeller ve ibadet için bir buluşma yeri gibi kullanılmıştır. Kutsal alanlar varlıklarını ve ihtiyaç duydukları ekipmanları tedarik edebilmelerini, üyelerinin ekonomik servetlerine ve Tanrı'ya atıfta bulunmak, ona olan düşkünlüklerini kanıtlamak isteyen zengin, genellikle yabancı yardımseverlerin bağışlarına borçludur. Halkın da bilgisi dahilinde olacak ve kayıt altına alınacak tüm bu yardımlar, kişiye kentsel yaşamda prestij ve kendini kabul ettirme avantajı kazandırmıştır. Bu durum, sosyal boyutun yanı sıra, gizem kültürünün Roma İmparatorluğu döneminde geçirdiği "burjuvazileşme"nin yerel boyutunu da oluşturur.

Öteki Dünya Beklentileri ve Yaşam

Geleneksel Antik Çağ dinlerinin vadetmediği, ancak gizem dinlerinin üyelerine sunduğu, günahlardan arınma, kurtuluş ve uhrevi mutluluktur. Gizem dinlerini bu kadar cazip yapan da bu özellikleridir. “Bu kutsamaları gördükten sonra Hades’e inen ölümlüler üç kez kutsanmıştır. Orada sadece onlar için hayat var, ama orada herkes için kötülük söz konusu.” Oyun yazarı Sophokles (Frg. 837), Eleusis kültüne inananların ümitlerini bu şekilde ifade etmiştir.

Gizem kültlerinde mutlulukla bağlantılı hayaller, anlaşılır bir şekilde, tekdüze olmaktan uzaktır. Antik Çağ insanları, kendilerine vadedilen günahlardan arınma, kurtuluş ve uhrevi mutluluğu duyduklarında ne hayal ediyorlardı? Her şeyden önce kavramlar, bağlantıları anlamak için önemli birer işaret. Apuleius’un Isis kültü açıklamalarında anlattığı gibi, gizem dinine girenler ilk önce bu dünyada mutlu bir yaşam kazanır. Daha sonra, öteki dünya için de bu son geçerlidir. Bu nedenle bazı gerekçelerle, gizemlerin ikili işlevinden bahsedilebilir. Bu anlayış, yaşamda kolaylıkla uygulanabilen terapiler sunar. Ritüeller, “acılardan ve günahlardan kurtuluş” ve aynı zamanda ölümden sonraki yaşam için de bir umuttur.

Kurtuluşun bir “bu dünyada” ve bir de “öteki dünyada” farklı boyutları vardır. Yaşama başlama, insanın ölümü ve sembolik yeniden doğuşu, inananın katlandığı ritüel pratiklerin bir sonucudur. Kült uygulamaları, günlük hayatın olumsuzluklarından ve darbelerinden kurtuluşu (salus) ve kurtarmayı (soteria) beraberinde getirir. Bu kurtuluşun teminatları ise, inanan için vaatte bulunan ve umudu yaratan ilgili tanrı Demeter, Dionysos, Isis’tir. “Tanrının kurtuluşundan cesaret alın, gizem dinine inananlar. Çünkü kurtuluş sizin için de zorluklardan doğacak.” Bu anlayışı çeşitli kültlerin benimsemiş olması önemlidir, çünkü bu anlayış kültlerin temelini oluşturmaktadır. Ölümle yüz yüze gelen tanrı bile, kült ritüellerinde gerçekleştirilen kurtuluştan medet ummuştur. İnanan da buna uymak zorundadır, ilahi örnek sayesinde kendi şahsının bu şekilde yeniden doğuşunu sağlamıştır.

Bu bağlamda iki husus önemlidir. Acılardan-günahlardan arınma ve kurtuluş, inananların beklentilerini yeniden ifade eder. Bu beklentiler daha iyi bir yaşam için değil, öbür dünyanın normal üzüntüsünden uzaklaşmak ve bir anlamda bu dünyanın arzularını devam ettirmektir. Plutarkhos'un parça parça korunmuş ruhlar hakkındaki eserinde, gizem kültü üyelerinin dönüşümü ve beklentileri akılda kalıcı bir şekilde anlatılmaktadır: Karanlık, korku, titreme ve dehşetten sonra,

Ona mucizevi ışık görünür, ya da hayranlık uyandıran seslerin ve dansların,

kutsal şarkıların ve ilahi oyunların sergilendiği parlak yerler ve varlıklar onu içine çeker.

Tamamlanmış olan, artık burada özgürce ve serbestçe dolaşır ve

ölüm korkusuyla çamur ve siste birbirini tekmeleyen ve iten ve

ahiretteki iyiliğe inanmadığı için, aşağıdaki sefalet zincirlenmiş

aşağıdaki kutsanmamış kitleye küçümseyerek bakarak,

kutsal ve saf erkekler eşliğinde çelenkli halde methiyeler düzer.

(Plutarch, Fragment 178 Sandbach, çev. K. Latte).

Mecazi anlamda kurtuluş ve arınma, bir zar oyunuyla, nışeli bir yemek de dâhil olmak üzere çok çeşitli içeriklerle doldurulabilen kaplardır. Bu tür yansıtımlar, Plutarkhos'un metninde açıkça belirtildiği gibi, mutlaka kültürel ve çevresel bir boyuta sahiptir. Burada "arınmış ve kurtuluşa kavuşmuş" insan grubu, müzik ve oyunculukla cennetin manzarasına bakmaktadır. Ancak kirli bir şekilde ve karanlıkta hareket eden, bilgisiz, kutsanmamış kitleler ise özgür olmayan ölüme mahkûm edilmiştir.

Gizem kùltlerinin bu öğretisine ek olarak, kurtuluş fikri geliştirildikten sonra, kurtuluş teriminin çok büyük bir sosyal ve bireysel yelpazeye sahip olduğunu anlamak da aynı derecede önemlidir.

Kurtuluş manasındaki soteria, tek taraflı olarak tanımlanamaz. Erken Hristiyanlıktaki kurtuluş teolojisi de atlanmamalıdır. Resimler ve temsiller bazı durumlarda benzer olabilir. Ayrıca Hristiyanlık, tanrısal yemeği ve tanrının doğrudan kişiyle iletişim kurmasını da tanır. Ancak bunlar, kişinin ölümden sonra hazırlanmak zorunda olduğu “gerçek” bireysel inançlardır.

Bu da bizi kurtuluş kavramları bağlamında ikinci bakış açısına götürür. Gizem dinleri ritüelleştirilmiş bir dindarlığı tanır (M. Weber); bu, esas olarak kutsal arınma ve kurtuluş eylemlerinin gerçekleştirilmesiyle ilişkilendirilir ve nihayetinde soteria’yı Tanrı’nın kurtuluşuna bağlar. Böyle bir sistemde, bireysel kurtuluşu beraberinde getiren kişi-sel korumaya yer yoktur. Eleusis gizemlerinin kült eylemi Taurobolium, Mithras kültündeki kutsal yemek, mistiklerin tutum ve yaşam tarzından bağımsız olarak bu şekilde etki etmektedir. Bu nedenle kilise babaları, Hristiyan bakış açısıyla bu ahlaki kayıtsızlığa karşı bir duruş geliştirmişler ve bu durumu Hristiyanlığın önemli bir farkı olarak görmüşlerdir.

şüphesiz, gerçek bir Hristiyan yaşam tarzına yönelik ahlaki talep, daha kapsayıcı ve s rd r lebiliridir ve antik toplum, gizem kültlerinin tümünden çok daha fazla biçimlendirmiştir. Ancak gizem kültlerinin taahhüt ettiği “daha iyi” ahlaki yaşama olan yaklaşım göz ardı edilmemelidir. Euripides (Bacchae 73-75), Dionysos kült  yeleri için “Tanrısal kutsamaları bilen, saf bir yaşam süren ve mutlu eden kişi kutsanmıştır” demiştir. Bu metin bir k ltten ahlaki bir saflığa giden yolu ifade eder ki Demeter kültünde  ye olmak için bu bir ön koşul olarak karşımıza çıkmaktadır. Cicero, Eleusis’in asırlık gizem pratiğinin, insanoğlunu insanlığa, doğru yaşam tarzına ve “ l mdeki daha iyi umutlara” getirdiğini ortaya koymaktadır (rationem ... cum spe meliore moriendi, de legibus 2: 36). Bunu yaparken, ahlaki kuralları dâhil eder, insanlığı mükemmel bir şekilde teşvik eden dini uygu-

lamaları ön plana çıkartır. Triptolemos'a verilen emirlerin ne kadar etkili olduğuna karar vermek zordur: "Ebeveynleri onurlandırmak, tanrılara ekinler sunmak, hayvanlara zarar vermemek." Osiris'in belirleyici bir rol oynadığı Mısır'ın ölümler kitapları, ölen kişinin ahlaki sevaplarını kaydeder, bu da hayatta ahlaki denetimin var olduğu anlamına gelmektedir. Bunun Hellenistik-Roma gizem dinlerinde ne kadar etkili olduğu, elbette belirsizdir. Münzevi hayat ve inzivaya, sadece gizem dinine katılma ritüellerinde rastlanmaz. "İsis'e inanan, kışın ortasında üç kez buzlu Tiber'e daldı ve titreyerek, kanayan dizlerinin üzerinde tapınağın etrafında süründü; tanrıça emrettiği zaman, tapınağı sulaması gerektiğinden Nil'den su çekmek için Mısır'ın sınırlarına kadar seyahat etti." Hiciv yazarı Juvenal'e, ritüel eylemleri insan davranışlarına dönüştürmeye çalışan dindarlığın özellikleri olan bu tür uygulamaları bizlere tasvir ettiği için müteşekkirimiz. Mithras kültüründe istenilen tapınak ibadeti, keşiflik, adalet duygusu ve dayanışma, Yahudilik ve Hristiyanlıkta sunulduğu gibi, uzun vadeli perspektiften yoksun olmasına rağmen, ahlaki ve geleneksel bir hayata geçişi işaret etmektedir. Bununla birlikte, bireysel eylemlerde kişinin gizem dinine inandığı fark edilebilmektedir; bu durum ritüelleri uygulamanın ve büyük şenliklere katılmanın yanı sıra, dünyaya ve çevreye karşı içsel bir uyumdur.

Bu bulgu, gizem kültlerine hâkim olan ritüelizmin mevcut resmini ve onların dünyaya olan kayıtsızlığını bütünüyor. M. Weber, ritüel temelli gizem kültürü dindarlığının, rasyonel eylemden uzaklaştığını (*Ekonomi ve Toplum*, s. 415) ve günlük yaşam üzerinde çok az etkiye sahip olduğunu tespit etmiştir (iddia edilen). Gizem dini üyelerinin kutsama ve mezar yazıtlarındaki bilgiler, farklı bir yorumu ortaya çıkarıyor. MS 376 yılına tarihlenen Sextilius Agesilaus Aedesius'a ait, Kybele ve Attis'e adanmış bir yazıtta, siyasi makamların görkeminden ve daha sonra çeşitli gizem kültürlerine olan bağlılığından (Mithras, Sol, Dionysos, Hekate), kan vaftizi Tauro-Kriobolium'un kalıcı bir yeniden doğuşu garanti ettiğinden bahsedilmiştir (aeternum renatus'taki taurobolio kriobolioque, ILS 4152). Burada önemli olan, yeniden doğuşa dair verilen bilgiden ziyade, birbirini tamamlayan kamusal çalışma ve gizem kültürü ilişkisinin doğal olan

derlemesidir. Özellikle geç dönem Roma üst sınıfındakiler, her iki alanı da bütünleştirmeye çalışmıştır. Gizem kültürlerine giriş ritüelleri kişiyi politik faaliyetten uzaklaştırmaz; ancak kamu faaliyeti, kişiliğin sadece bir tarafını temsil eder. Diğer taraf, dini dünyaya, güçlü, ilahi garantöre ve kutsala aittir. Gizem dinine mensup bu kişiler, mevcut olanın ötesine daha iyi bir dünyaya geçmeye muktedirler. Her iki anlayış da bir dereceye kadar birbirini tamamlar.

Gelişim Eğilimleri

Şimdiye kadar sunulan yapısal değerlendirmelerin karakteristik anlamda zayıflıkları vardır. Yapıya aykırı duran bireysel kült örnekleri öğretiler. Ek olarak, yapılar belli açıdan tarih dışıdır, çünkü zaman ve mekân açısından ait oldukları ve bir seviyede topladıkları farklı olguları bağlamdan koparırlar: Tanrının genel profili, tipik ibadet yeri, inanan, öbür dünyaya ilişkin genel beklenti. Böyle bir yöntem, kavramsallaştırma ve ilk araştırma için yararlı ve gereklidir; ancak gerekirse, bireysel kültürlerin özelliklerini anlamak için yola geri dönmeniz gerekir. Örneklerimiz, gizemlerin birçok yönden gelişmelerle nasıl şekillendiğini de göstermiştir. Bu olgulara, zamansal boyut eklenmelidir. Aşağıdaki kronolojik yapının bu zamansal boyutu en azından bir dereceye kadar göstermesi amaçlanmıştır.

Aşağıda, mutlaka katı bir tarihsel diziyi tanımlamayan dört gelişim aşamasını ayırt etmek istiyoruz. İlk aşamada, bitki örtüsü veya doğa tanrıları, yerel kaynaklarla anılırlar. Attika'da tahıl tanrısı olarak Demeter, Küçük Asya Phrygia'da dağ, orman ve ağaç tanrıları olarak Kybele-Attis, hayat veren Nil Nehri'ne yakınlıkları ile İsis ve Osiris, İran'da ilahi bir avcı olarak boğayı öldüren Mithras. Çoğunlukla konuşulmayan doğum ve ölümü içeren doğal güçleri ve varoluşsal süreçleri sembolize ederler. Onların ilahi varlığı, birçok yönden tapınıldıkları belirli yerleri ve bölgeleri karakterize eder.

Bu ilk aşama için hem kesin bir zaman sınırını hem de dini olguların kaynağını belirlemek zordur. MÖ 1. binyılın ilk yarısı düşünülürse, bu dönem Yunan Demeter kültürünün

geliştiği dönemdir. Bu dönemde Thrakia'dan gelen orjias-tik tanrı Dionysos, Yunanistan'a özgü hale gelir, Kybele ve Adonis, Yunanlar tarafından kabul edilir. 5 yüzyıl boyunca Phryg Sabazios kültü de Atina'ya girer. Göç edilmeden ve Yunanlar tarafından ele geçirilmeden önce var olan yerli dini profiller, bir kültü mutlaka dayandırılmalıdır.

Belirleyici olan, bundan sonraki ikinci gelişim aşamasının, tanrıların, başlangıçta yabancı bir ortamda tanınmaya başlamalarıyla karakterize edilmesidir. Dahası, bireyin kendi "kurtuluşu"nu bulduğu kült toplulukları oluşur. Öteki dünya beklentisine, bireysel dine ve topluluk oluşumuna, efsanelerin güçlü dilsel ifadesi eşlik eder, tanrının kaderini anlatan efsaneler ve yorumlar ortaya çıkar. Tüm bu öğeler, Eleusis gizemlerine model oluşturarak daimi bir ibadet şekli haline gelir.

Genellikle gizem dinleri için hem pratik hem de teorik açıdan Hellenistik dönemden (M. P. Nilsson), ya da bir başka deyişle Yunan, Doğu ve Mısır inançlarını içinde barındıran Hellenistik gizem dinlerinden (R. Reitzenstein) bahsedilir. Ancak bu çok katmanlı ve üretken aşama, Hellenizmin olağan zamansal sınırlamalarıyla pek uyuşmamaktadır. Kybele ve Sabazios ile Yunanistan, MÖ 5. yüzyılın sonlarında tanışır. Aynı şekilde ölen kişiye öbür dünyada doğru yolu gösteren bir gizem tanrıçası olarak Dionysos/Bacchus, MÖ 4. yüzyılın başlarında halk arasında yaygın hale gelir. Bu kültürlerin hepsi, Büyük İskender'in ardından yoğun ve devlet desteğiyle geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Aynı zamanda bu kültürler, geç klasik dönem (MÖ 5. ve 4. yüzyılların sonları) gizem kültüründeki dindarlığın kanıtıdır. I. Ptolemaios için Sarapis kültü, Yunanlar ve Mısırlılar üzerinde krallığın önemli bir dini ayağını oluşturmuştur. I. Seleukos'un eşi Stratonike'nin, kutsal alanlarını inşa ettiği Dea Syria kültü ile özel bir bağı olduğu, bu destek ile açık bir şekilde kanıtlanmıştır. Halk, tanrıça ve kraliçe arasındaki yakın ilişkinin anlatıldığı efsaneleri çok iyi öğrenmiş, Lükian da bu hikayeleri daha sonra eğlenceli hale getirerek halka aktarmıştır (Dea Syria 19 vd.). IV. Ptolemaios ise, Dionysos gizem kültürünü dini politikalarına dâhil etmeye çalışmıştır. Mithras, Kommagene Krallığı'nın koruyucu tanrısı olarak görülmüştür. Böylece bireysel yayılma ve iç genişleme,

halkın kabulü ve bazı durumlarda Hellenistik krallığın sistemli teşvikiyle desteklenmiştir. Bu nedenle bireysel inançla hükümdarların akıllı dini politikasını ayırt etmek zordur. Sosyal kontrolün sağlanma isteği ve gizem kültlerini imparatorluğun dini çehresine uyarlama arzusu, bu durumun ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır.

Gizli ve kamusal, destekleme ve yasak arasındaki gerginlik, Roma İmparatorluğu'nda gizem kültlerine de şekil verir. Geç cumhuriyet döneminde Dionysos/Bacchus ve İsis gizem kültürleriyle ilgili yaşanan olaylar nedeniyle kült üyeleri için vatandaşlığa geçmeyi zorlaştıran yasaklar ve çekinceler ortaya çıkmış, ancak bu daha sonra yerini yavaş yavaş Roma imparatorları tarafından hoşgörüye ve desteklemeye bırakmıştır. Cumhuriyet döneminden imparatorluğa sorunsuz bir geçiş olduğu için, gizem kültürünün iç yapısı ile ilgili olarak, Hellenistik ve Roma evreleri arasında ayırım yapmak pek mümkün değildir. Fakat gizem kültürünün tam anlamda gelişimi, Roma İmparatorluğu döneminde yaşanmıştır. Örneğin, Roma imparatorluk döneminde bilinçli bir yeniden doğuşun varsayıldığı Mithras gizemlerinde (Nilsson'a göre "bilinmeyen bir dini deha tarafından eşsiz bir yaratım", GGR 2,675), süreklilik unsurları, ayrıntılı olarak tartışılmaktadır. Bu görüş, kültürün iç yapısıyla ilgili olarak, aslında yenilikçi aşamanın Hellenistik dönem olduğu genel görüşüne karşı gelmiyor.

Gizem kültürünün temsil ettiği dini model, bu kadar başarılı bir şekilde yayılabildiyse, bu başarı Roma İmparatorluğu tarafından sağlanan iç ve dış koşullara dayanmaktadır. İmparatorluk, zengin bir kentsel yayılıma sahipti; siyaset, ekonomik yaşam, kültürel yapı, inanç, şehirler tarafından şekillendirildi. Tarımın ve kırsal nüfusun, nicel anlamda kentten sayıca üstün olmasına ve aynı zamanda siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan imparatorluğu temsil etmesine rağmen Roma, şehirli bir karakterdeydi. Meydanlar, sokaklar, kamu binaları ve limanlar yalnızca malzeme ve hizmet alımı için bağlantıyı kurmakla kalmamış, aynı zamanda genel olarak sosyal iletişim için de önemli alanlar olmuşlardı. Özellikle metropollerde ve liman şehirlerinde nüfus, çeşitli faaliyetlerde bulunan yerli ve yabancı vatandaşlardan, azat edilenler ve kölelerin renkli bir karışımından oluşmaktaydı. Ostia,

Pompeii, Trier ve Köln gibi şehirlerde kent kültürünü açık bir şekilde fark edebiliyoruz. Kentsellik, hareketlilik ve iletişim, gizem kültlerinin yayılması ve kurulmasını besleyen faktörlerdir. Buna ek olarak, askeri hareketlilik, sınırlardaki ayaklanmalar, isyanlar ve savaşlar sırasında askerlerin yer değiştirmesi, kültlerin yayılmasını sağlamıştır. Roma ordusu, gizem kültleri için önemli bir yayılım kaynağını temsil etmektedir. Bu nedenle, gizem kültlerinin yayımları Erken Hristiyanlığın yayılmasına da hizmet eden yolları ve fırsatları tam olarak takip etmiştir. Havari Paulus'un misyon gezilerinin, Hristiyanlığın ulaşım yolları ve askeri bağlantılar açısından Rheinland boyunca yapılmış olması (Bonn, Köln, Neuss, Xanten) buna örnek olarak yeterli olabilir.

Bu dışsal ön koşullar, gizemlere gittikçe daha çok açıklık getiren ve böylece Hellenistik dönemin eğilimlerini sorunsuz bir şekilde devam ettiren emperyal toplumun, dini ve felsefi inançları yoluyla önem kazanmaktadır. Kişisel arınma ve kurtuluş arayışı, kentin geleneksel tanrılarının sunduğu bir müjde değildi. Özellikle kentlerin dışında kalan kişiler, birçok fırsatın kapsamı altında girmemektedirler. Öte yandan gizem tanrıları daha evrensel bir karaktere sahipti ve tıpkı imparatorluk kültü gibi, bir bütün olarak imparatorluğa daha uygun görünmekteydi. Kozmik kurgunun benimsenmesi, kurtuluş tanrılarının güneş ve yıldızlarla bağlantısı, ilahi gücün her şeye yeten, dünyanın tüm aşamalarından geçen, aynı zamanda bireyin kurtuluşuna yardımcı olması gizem kültlerini daha ilgi çeken bir inanç sistemine dönüştürmüştür. Bu zengin felsefi yaklaşım özellikle varlıklı ve sosyal statüsü yüksek kesimde de karşılık bulmuştur. Senkretizm eğilimi, -tüm tanrıları tek bir çatı altında toplama çabası- sadece tek tanrıculığı teşvik etmekle kalmaz, aynı zamanda baş tanrının bir zamanlar İsis, diğer zamanlar Helios, Zeus veya Hermes olarak adlandırılmasına izin veren evrensel bir hoşgörü yaratırdı. Ayrıca gizem kültlerinin çekiciliği, tanrının kaderine dâhil olmayı ve dolayısıyla kurtuluşu vadeden gizemli ve zorlayıcı ritüellere dayanırdı. Katılım (methexis, particitatio), siyasi egemenliği vatandaşların gerçekten pay sahibi olmalarına -ki bu katılmaktan ya da katkı sağlamaktan daha fazlasıdır- dayandıran, merkezi bir demokratik polis kategorisini tanımlar. Bu katılım arzu-

sunun öncelikle dine kayması ve bireysel kültlerin sunduğu araçların kullanılması, orta ve geç imparatorluk döneminin bir karakteridir. Dini sohbetler, ritüeller gerçekleştirmek, manevi görüş ve sessiz tefekkür, bu araçların başında gelir. Antik Çağ din uzmanı M. P. Nilsson, güce karşı tapınım, aşırılık, ritüelizm ve okültizme inancın, Eski Çağ yaşamının önemli unsurlarından olduğundan ve zamanın dini bir dünyaya doğru evrildiğinden bahsetmektedir. Gizem kültürleri de bu dönemin manevi havasından faydalanmış ve bu yaşam algısına katkı sağlamıştır.

Böyle bir zihniyet değişikliğini doğru bir şekilde anlamak, ancak MS 2. ve 3. yüzyılların belirsizlik ve savaş zamanlarındaki düşünceleri dâhil ederek mümkündür. Savaş, imparatorluk topraklarının birçok alanına zorluk ve sefalet getirdi ve böylece insanlarda, onları bir çıkış yolu aramaya iten güçsüzlük, korku ve suçluluk duygusu oluştu. Geçmişte çeşitli bilim insanlarının yaptığı gibi, bu ruh hali hakkında detaylı konuşmaya gerek yoktur. "Bir şiddet ve güçsüzlük çağının baskıcı atmosferinde, güçsüz ruhlar, cennetin parlak alanlarına gitmek için tarif edilemez bir şevkle istek duyuyorlardı." F. Cumont bu dönüm noktasını belki biraz fazla cesurca ama özünde doğru bir şekilde tanımlamıştır. Ayrıca göz alıcı öteki dünyayı sadece ruhani bir vaatle aktarmamış, aynı zamanda kasvetli dünyayı duygusal, şenlikli bir ritüelin aydınlattığını ve güzelleştirdiğini de belirtmiştir. Gizem kültürlerinin cazibesi, renkli ve cazip alaylarla, sıra dışı şeyleri sahnelemeyi başaran garip ihtişamına dayanıyordu. İmparatorluk döneminde yabancı efsanelere ve her türden dini geleneğe olan yüksek ilgi, gizem kültürlerinin kendi yöntemleriyle yararlandığı kültürel bir çeşitlilik ortaya çıkardı.

Gizem kültürlerinin çöküşü, MS 4. ve 5. yüzyıllardaki paganizmin yenilgisi ve bastırılmasıyla paraleldir. Bu durum bizi dördüncü ve son aşamaya getiriyor. İlahi varlıkları isteğe bağlı olarak birbirinin yerine geçebilir kılan çok yönlü senkretizm, inananlarda yüce bir otoriteye güven konusunda daha fazla kafa karışıklığına neden olmuştur. Teolojik yorumlar, her ne kadar felsefeden yararlansa da kurtuluş mesajının Hristiyan yorumlarıyla rekabet edemezler. Ahlaki davranış, diğer insanlara olan yakınlık ve yüksek düzeyde sosyal bağlılık, Hristiyan topluluklarına birçok üye

kazandırmıştır. Bu alanlarda kültler, yalnızca bazı fikirler sunabilir. Her şeyden önce, bağlayıcı bir topluluk düzeyinde, monarşik piskoposlukta ve sinodlarda, varlığının ve genişlemesinin temel direklerine sahip Roma İmparatorluğu'nda Hristiyanlığı nasıl geliştireceğini bilen, bireysel kült topluluklarını aşan etkili bir organizasyona sahip değildir. Diğer bir deyişle, Hristiyanlık, karşılaştırılabilir tüm alanlarda, gizem kültürlerinden daha kapsamlı ve daha ikna edici tekliflerde bulunmuştur.

Büyük Constantinus'un Hristiyanlığa olan bağlılığından bu yana, paganlar ve Hristiyanlar arasında sadece edebi dille ve manevi silahlarla çatışmalar yaşanmış; Hristiyan yaşam tarzına ve devlet zulmü sırasında Hristiyanların cesur sınavına saygı duyulmuştur. Bu durum sayesinde Hristiyanlık çok fazla inanan kazanmıştır. Büyük Theodosius'un MS 380'de Hristiyanlığı devlet dinine yükseltmesi Hristiyanlığı özendirmiş olsa da, pagan inancına sahip kişiler için zorluklar bu süreçten itibaren başlamıştır. Roma'daki St. Prisca'nın altındaki Mithras Tapınağı'nda olduğu gibi, MS 4. yüzyılın sonlarına doğru tapınak Hristiyanlar tarafından tahrip edilmiş, duvar resimleri ve kült imgeleri balta darbeleriyle parçalanmıştır. Alexandria'daki Doğu Akdeniz'in en büyük tapınağı, düzeni ve dini önemi açısından benzersiz (P. Brown) Serapeion, MS 392'de şehrin Hristiyanları tarafından yerle bir edilmiş ve Tanrı heykeli parçalara ayrılarak yok edilmiştir. Hristiyan bakış açısında, gizem kültürüne karşı mücadele aynı zamanda kötü niyetli, zararlı ibislere karşı mücadele anlamına da gelmiştir ve bu da çatışmalara temel oluşturmuş, taraflar arasında uzlaşmazlığın bir nedeni olmuştur.

Bu nedenle, gizem kültürlerinin çöküşü, şiddetli koşulların ve devlet yasağının bir sonucu olarak düşünülebilir. İki faktörü doğru şekilde ilişkilendirmek kolay değildir. Ayrıca bölgesel düzeyde gelişmeler aynı şekilde yaşanmamıştır. MS 4. yüzyılın sonunda gizem kültürüne karşı koyulan yasaklar dikkate alındığında, Vettius Agorius Praetextatus ve eşi Paulina'nın mezar yazıtlarında pagan inancını kabul ettikleri ve gizem tanrıları için yaptıklarına dair edinilen bilgiler daha da dikkat çekicidir. Manevi rehber olarak kocası, Paulina'ya yolu göstermiş ve ona şu sözleri vermiştir:

...Kutsal emirlere mazhar olmuş ruhun gizemine emanet edilmiş dindar bir kült üyesisin,

Çeşitli varlıkların tanrılarını tanıyor ve kutsal ritüeller sayesinde eşini, yoldaşını, bütün iyiliklerini koruyorsun...

Sen, kocam, iyi işler sayesinde beni saf ve ahlaki olarak ölümün kaderinden uzaklaştırıyorsun. Beni tapınaklara götürüyorsun ve tanrılara hizmet ediyorsun.

Şahitliğin sayesinde, tüm gizemlerin bir parçası olacağım.

(ILS 1259, Satır 13-16; 22-25, çev. H. Kloft)

Acıklı bir şekilde tasvir edilmiş mezar şiirleri alışlagelmiş yazıtlardır. Bu durum inanca olan bağlılığın saygınlığından ya da anlamından hiçbir şey götürmez. Bu yazıt, Antik Çağ insanına destek ve umut veren, çöküşe geçmiş bir dinin dünyaya son armağanıdır. Aynı zamanda tüm gizemlerin tesadüfen karşılaştığı ve sınırların bulanıklaştığı bir gelişmenin bitiş noktasını da işaret eder. Bu yol, bitki örtüsü kültürlerinden tüm imparatorluğu kucaklayan dini formlara, saf ritüellerden mitsel anlatıma ve teolojik yoruma, aykırı dindarlıktan kentsel seçkinlerin kabul ve desteğine kadar uzanmaktadır. Tüm bu gelişim aşamaları, ideal tip eğilimleri olarak anlaşılmalıdır. Çeşitli şekillerde örtüşürler ve böylelikle önceki aşamalar her zaman mevcut ve etkin kalır. Gizem kültürünün senkretizmi, Antik Çağ'ın sonunda, ritüel, mit ve teolojik alegorinin yan yana mevcut olması gerçeğinde de kendini gösterir. Bu, onları her yöne açık hale getirir, ancak aynı zamanda zayıf ve savunmasız kılar.

VIII. GİZEM KÜLTLERİ VE ERKEN HRİSTİYANLIK

1910'da Almanya'daki antroposofik toplumun kurucusu ve etkili ismi Rudolf Steiner (1861-1925), *Das Christentum als mystische Tatsache und die Mysterien des Altertums* [Mistik Bir Gerçek Olarak Hristiyanlık ve Antik Çağ'ın Gizemleri] adlı bir kitap yayımlamıştır. Kitapta, o zamanlar tartışmalı olduğu kadar güncel olan popüler bilimsel formdaki mülahazaları sunmuştur: Hristiyanlığın Antik Çağ'ın pagan bilgeliğine gömülü olduğunu görmüş, İncil'i, çarmıha gerilmiş ve göğe yükselen Mesih kisvesinde kurtuluşu anlatan ve müjdeleyen hieroi logoi olarak algılamıştır. Golgotha'daki haç ona göre pagan gizemlerinin hazırladığı ve bir gerçek haline getirilen antik gizem kültürüdür.

Steiner'in orijinal olmayan yorumu, geniş bir okuyucu ve takipçi kitlesiyle buluşması nedeniyle anlamlıdır. Kitap, gizem kültürleriyle Erken Hristiyanlık arasındaki ilişkiyi tanımlamış, hiç bitmeyen tarihin yalnızca bir dönemine ışık tutmuştur. Bu iki inanç arasındaki ilişkinin birçok yönü bulunmaktadır ve her yeni nesil araştırmacının kendi sorularıyla çalışmaya devam ettiği bir konudur. Aşağıda yeni bir bilimsel varyant ortaya koymak amaçlanmamıştır; daha ziyade, karşılaştırılabilir öğeler sunulmuş ve güncel bilimsel tartışmalarda rol oynayan metodolojik yönler belirlenmiştir.

Erken Hristiyanlık, Geç Antik Çağ'a kadar istikrarlı bir iç ve dış gelişme göstermiştir. Kudüs'teki küçük Yahudi cemaatinin inancından çıkan, Roma İmparatorluğu şehirlerinde kalıcı olarak kurulan, kendi yaşam ve toplum biçimlerini geliştiren, ilk üç yüzyılın Hellenistik-Roma toplulukları, Geç Antik Çağ'ın bölgesel metropolitleri, Roma, Bizans, Alexandria, Kartaca ve Antiochia'daki büyük piskoposluk kiliselerine dönüşmüştür. Bu şehirler imparatorluğun koruması altında varlıklarını sürdürmüşler ve

imparatorluğun her türlü siyasi işleyişini yerine getirmişlerdir. Bu değişimin arkasında, dini ve manevi bir çevre, özellikle de gizem kültleri açısından çatışmayı, kabulü ve direnci kanıtlayan muazzam bir iç asimilasyon süreci vardır. Bu süreci MS 1. yüzyılda yaşananlara ve Elçi Paulus'a indirgememek gerekir. Hristiyanlığın mesajının, çağdaşları tarafından nasıl alındığı ve işlendiği sorusu tarihçi için dikkat edilmesi gereken bir durumdur.

MS 178 civarında Hristiyanlığa karşı bir polemik (Alet-hes logos) yazan filozof Kelsos'a göre, Hristiyan toplulukları gizem topluluklarına benziyordu. Çağdaş Hristiyan yazarlar, vaftiz törenlerinde ve rabbin sofrası ayinlerinde, tanrının verdiği asıl canlandırma içeceklerini gördüler. Bunlar, şeytanların ve iblislerin neden olduğu pagan gizemlerindeki taklidi niteliğindeydiler. Gerekli olduğu düşünülen sınırlandırma, tıpkı çevrenin algıladığı gibi, istemeden de olsa ritüellerin ve kült topluluğunun karşılaştırılabilirliğini doğrular. Milano Piskoposu Ambrose (ö. MS 397), gizemler üzerine yazdığı kitabında (*De mysteriis*, MS 4. yüzyılın sonlarında yazılmıştır), vaftiz, onay ve rabbin sofrası gibi inançların, Mesih'in kilisesini güçlendirdiğini, bu sayede gizem dinlerinde yer alan yenilenme ve yeniden doğuş bilincinin korunduğunu belirtmektedir. Ayinler, doğalarına ve etkilerine göre gizemlidirler; inananların onları açık bir şekilde başkalarına açmasına izin verilmez. Ambrose'un defalarca vurguladığı gibi, gizliliğe tabidir. MS 4. yüzyılın sonlarına doğru, kendi içinde gizliliği bulunan kutsal ayinler, paganlardan korunmaya başlanmış ve bu durumla birlikte "Disciplina arcani" fikri gelişmiştir.

Gizem kültürünün geliştirdiği, bilerek ya da bilmeyerek Hristiyanlığı kendilerine yaklaştıran terim ve imgelerin yaygın kullanımı, yorumlama problemlerini de beraberinde getirmiştir. Bu sadece filolojik konularla ilgili değildir. Hristiyanlığın mesajı İncil'i anlaşılabilir ve kabul edilebilir hale getirmek için belirli yaşam tarzlarına sahip Roma halkına göre uyarlamalar yapılmıştır. Büyük Alman din bilgini Rudolf Bultmann (1884-1976), Yahudi Hristiyanlığının Helenistik-Roma uygarlığına yayılmasıyla, eskiden beri var olan dini modellere dayanan bir kült dindarlığının ortaya

çıkıldığını belirtmiştir. “Kyrios İsa Mesih, ölümü ve dirilişiyle gizemli bir tanrı olarak anlaşılmıştır.”

İsa'nın sıfatı olarak Kyrios (Efendi) gizem kültleri ve Hristiyanlık arasındaki bağlantıyı açık bir şekilde göstermektedir. Tanrının oğlunun ölümü ve dirilişi, inananların katılımı ve kurtuluşu, Hristiyan kült kutlamalarının merkezi ritüelleri olarak vaftiz ve rabbin yemeği nasıl anlaşılmış ve uygulanmış, aynı zamanda Hristiyan ritüellerine nasıl yerleşmiştir?

Bu soruları daha ayrıntılı inceleyecek olursanız, kaynakların farklı cevaplar verdiğini ve Hristiyanlığın veya Hristiyanlık mesajının zamana ve mekâna göre farklılık gösterdiğini çok geçmeden anlayacaksınız. Her şeyden önce, Hristiyanların inançlarının içeriğini nasıl özümstediklerini ve yaşadıklarını, dini inançlarından ne tür tavizler verdiklerini az çok biliyoruz. Muhtemelen sıradan inananlar için, gizemlerle yakınlık ve gizemlere uyum, teolojik incelemelerde ifade edilenden çok daha net olacaktır. Çünkü teolojik incelemelerde daha ziyade sınırlandırma çabası ve Hristiyanlık ile pagan gizemleri arasında var olan temel farklılıkları vurgulama eğilimi söz konusudur.

Çelişki özellikle vaftiz eyleminde belirgindir. Vaftiz, geçiş sürecinin en belirgin ritüellerinden biridir. Gizem kültürüne katılmak için gerçekleştirilen ritüellerle benzer karaktere sahiptir ve sembolik, kutsal eylemlerin yanı sıra kişisel hazırlık ve bağlılığın bir göstergesidir. MS 2. yüzyılın Hristiyan yazarlarının açıkladığı gibi, vaftiz sonsuz yaşamı sağlayan bir yeniden doğuş banyosu ve mükemmelliğin bir mührü (sphragis) olarak görülmüştür. Bu bir başlangıç ritüelidir (teleosis), ancak ritüel eylemi aynı zamanda vaftiz edilen kişinin bireysel iradesine de bağlıdır. Arınma ve inisiyasyonun etik boyutu, pagan gizemlerinde olduğundan çok daha güçlü bir şekilde ön plana çıkmaktadır; bu ciddi başlangıcın öncesinde bir geçiş olarak katechesis denen bir dini eğitim söz konusudur. Böylece, gizem kültürlerine benzer şekilde, zengin bir sembolizme sahip geçişin varoluşsal karakteri vurgulanmıştır. Kötülüğün reddedilmesi ve kovulması (şeytanın tükürmesine kadar), karanlığın prensinden, ışığa, yani Mesih'e, doğuda yükselen doğruluk güneşine yö-

neliş; günahlarından, dünyanın pisliliğinden tamamen arınmak için "Üçlü Birlik" adına akan suya üç kez daldırılmak; ruhun eller üzerine yatırılıp, kutsal yağla mesh edilmesi, beyaz keten giysilerin giyilmesi, süt ve balın vaftiz sayesinde tanrının yeni doğan çocuğı için ilk yiyecek olması, bu ritüelin en önemli mesajlarıdır. Vaftizde gerçekleştirilen eylemler sayesinde güçlü ve yeni tanrı İsa, vaftiz edilenler için anlaşılır hale gelmiştir. Böylece vaftizin gizemli ve kutsal eylemleri düşünce dünyasına yerleştirilebilmiştir. Hristiyan vaftizinde büyü, kutsal ve ruhsal kavramlar birbirine nüfuz eder, çözülmesi zor bir karışım meydana gelir.

İkinci önemli Hristiyan kutsaması olan Efkaristiya, karmaşık bir şekilde kendini göstermektedir. Tanrıya şükran günü ve onunla uzlaşmanın jestleri olarak bu kült yemeğı, aynı zamanda katılımcılara güç vermekte ve birlikteliklerini ifade eden bir topluluk oluşturma eylemi olarak düşünülmektedir. Bu kült yemeğı, pagan dinlerinde, gizem kültürlerinde ve Yahudilikte bilinen bir ritüeldi. Bu bilgilerle ilk Hristiyanlar, İsa'nın öğrencileriyle birlikte son cemaat yemeğini dini geleneğı nasıl yerleştireceklerini iyi biliyorlardı. Böylece ekmek ve şarap kullanılarak "şükran günü" (Eucharistia) ritüeli zamanla bir kurban pratiğı karakterine büründü. Toplumun efendisinin veya aşkın ziyafeti yemeğini (agape) kutsal bir Hristiyan gizemi yapan ise geçmişte bilinen pagan kurban ritüeli geleneğıydi. Sürecin ana ritüel pratiğı olan kutsal hitap ile (epiclesis) yiyecek ve içeceğı Rabbin bedenine, kanına dönüştüren ve inananları buna dahil eden rahiplerdi: "Kurbanda, tanrıda, onun ölümünde ve dirilişinde." Böylelikle Efkaristiya, kefil olma ve ölümsüzlüğün ilacı (pharmakon athanasias) olarak algılanmıştır. Hristiyanlar için bu ritüeller, tanrı ve insan arasındaki bağlantıyı sağlar, derin sırlarla dolu bu pratikler, nihai bir gizem olarak da tanımlanabilir.

Efkaristiyanın daha geniş bir ilahi çerçeveye oturtulduğu kilisenin özel hazırlıkları, arınma, dualar ve çağrılar vurgulanmasaydı, Efkaristiyanın karakteri yani papazın sözleriyle dönüşüm, inananların uyumu ve katılımı eksik olurdu. Bunun için her ikisi de esastır: Yemeğın geçmişten gelen gizemli-kutsal boyutu ve topluluğun etik olarak bağılılığı, yiyip içenlerin var olan veya oluşturulması gereken "değeri".

Hristiyanlığın gizem kültlerine yakınlığı, esas olarak kendisini üç olayda gösterir: ilki tanrının ölen ve yeniden dirilen oğlunun kaderinde, ikincisi ayinlerde ve son olarak MS 5. yüzyıldan itibaren giderek kaybolan sessizlik emrinin kabul edilmesinde. Tutarlılıklar ve benzerlikler, Hristiyanlık mesajının içeriği kadar dilini ve imgelerini de etkilemiştir. Lucius'un aktardığı İsis kültündeki kabul edilme ritüellerine benzer bir şekilde Paulus, gizem kültü dilini "Efendi İsa Mesih'in giydirilmesi" (Romalılar 13,14; Galatlar 3,27) metaforunda kullanmıştır. Yeni giysi, eskinin ayrılmasına ve yeninin başlangıcına işaret etmektedir. "Hadi, sana sözleri ve sözlerin gizemlerini göstermek istiyorum ve bunları senin tanıdığın resimlerle açıklamak istiyorum." Alexandriyalı Hristiyan filozof Clement'in (ö. MS 215) eğitilmiş paganları gerçek Hristiyan gizemlerine yönlendirmek için yaptığı bu çağrıdan, o zamanın insanların dil ve imgelere hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Ölüm, diriliş, arınma, kurtuluş ve kefarete gibi önemli dini olaylar, dilbilimsel figürlerle birleştirilmiş ve aktörleri kutsal olaylara dahil eden ritüel eylemlerine dönüştürmüştür. Bu dilsel ve ritüel sermaye, geçmişteki gelenekler sayesinde belirlenmiştir.

Bu anlamda Hristiyanlık ile gizem kültürleri arasındaki ilişki, bir bağımlılık olarak adlandırılmaz: Kim asıl kökenlere sahip ve kim neyi devraldı? Her ikisi de temel insani değerlerini ve dini ihtiyaçlarını kendi yöntemleriyle ifade etti ve somutlaştırdı. Her ikisi de eski bir uygarlığın ve entelektüel kültürün topraklarında doğdu ve büyüdü. Her ikisi de bu ufukla sınırlı kalmadan eski dindarlığın ifadeleridir. Her ikisi de mevcut ufkuyla sınırlı kalmamış, eski dini yapıların oluşumları olmuştur.

Orpheus, lir ve mızrakla Doğu tarzı elbise giymiş ilahi bir şarkıcı görünümünde. Yeraltı dünyasının üstesinden gelinmesi ve doğa ile barışçıl uyum, Hristiyanlığın cennetini işaret etmekte ve pagan kahramanlarını Hristiyan kurtarıcıya yaklaştırmaktadır (MS 4. yüzyıldan kalma bir Roma katakombundaki duvar resmi).

Alman teolog Adolf von Harnack'ın (1851-1930) çığır açan kitabı *Die Mission und Ausbreitung des Christentums*'ta [Hristiyanlığın Misyonu ve Yayılması] belirtildiği gibi, "Hristiyanlık da bir gizem dinidir." Açıkça görülen gizem boyutuna ek olarak, Hristiyanlığın özünü oluşturan diğer unsurlar da önemlidir: Yüce Baba Tanrı teolojisi ve oğlunun kurtuluş eylemi, yüksek ahlak, derin sosyal bağlılık (sevgi ve yardım müjdesi) gibi unsurlar buna örnek olarak gösterilebilir. Bu zeminde, kalıcı bir din inşa etmek ve uzun vadeli örgütlenmeyi geliştirmek için yeni bir halkın tanrısı anlayışı gelişmiştir. Bu anlamda, Harnack'e göre, Erken Hristiyanlık aynı zamanda inançları birleştiren bir dindi, çünkü çok farklı yapı taşlarını ve gelenekleri nasıl bir araya getireceğini çok iyi biliyordu.

Aslında antik gizem kültürlerinin anlayışını açıkça gösteren temel farklılıklar şimdi ortaya çıkıyor. Kapsamlı bir ahlaki tutum, günlük yaşamı ve günlük çalışmayı giderek daha fazla şekillendirmiştir. Gizem kültürlerinin bu alanda birtakım yaklaşımları vardı. Çağdaşları için etkileyici olan, hayırseverlik emrini, somut yardımlara ve kurumlara dönüştüren Erken Hristiyanlık topluluklarının sosyal başarılarıydı. Bunlara örnek olarak yoksullara yardım, dul

ve yetimlere destek, hastalara yardım, mahkûmları kurtarmak verilebilir. Erken Hristiyanlığın bu sosyal boyutu abartılmamalıdır; MS 4. ve 5. yüzyıllarda, büyük cemaatlerin güçlü piskoposlarının zenginleşmesi, ekonomik gücün artması ve son derece endişe verici yönleri sahip "sekülerleşme" ile daha da önem kazanmıştır. Ancak bu durum özellikle Geç Antik Çağ'ın kargaşa zamanlarında, Hristiyan toplumunun üyeleri için dini bir eve ek olarak sosyal bir yuva yaratmıştır.

Sonuçta, gizem kültürleri iç ve dış örgütlenme biçimlerinden yoksundu. Hristiyan toplumu (ekklesia), üyelerinin yaşam biçimlerini şekillendirmeye çalışarak, sağlam bir kurumsal yapı oluşturmuştur. Papazlar ve diyakozlar da dâhil olmak üzere üst yönetimdeki piskoposlar, dinin uygulanması için topluluğu bir anlamda dış dünyada temsil etmişlerdir. Gizem kültürlerinde de böyle bir hiyerarşi söz konusu olmasına rağmen, Hristiyanlığa göre çok daha az gelişmiştir. Bununla birlikte, MS 2. yüzyıldan itibaren Hristiyan toplulukları bölgesel toplantılar, sinodlar-konsiller (Yunanca *synodoi*, Latince *concilia*) organize ettiler. Roma eyalet düzeyine dayanan ve böylelikle başarılı bir siyasi yapıyı kuran büyük kilise birlikleri bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Etkileyici bir teoloji ve sosyal bağlılıkla Hristiyanlık, gizem kültürlerinden çok daha üstündü. Hristiyanlık, Yahudilikten ve Yunan-Roma dünyasından aldığı temel unsurları başarılı bir şekilde iç yapısına entegre etti ve inancın içsel çekirdeğini nasıl koruyacağını çok iyi bildi. Hristiyanlığın başarısı, gizem kültürlerinde olduğu gibi Geç Antik Çağ'ın çok yönlü karışımına ve senkretizmine dâhil olmamasına da dayanmaktadır. İmparator Severus Alexander'ın (MS 222-235), Tyanalı Filozof Apollonius'un, İsa'nın, Abraham'ın ve Orpheus'un görsellerini, Roma ev tanrıları Lares ve Penates'in de bulunduğu ev şapeline yerleştirdiği bilinmektedir. Mithras'ın takipçileri genellikle İsis, Kybele ve Dionysos'un da takipçileriydi. Tanrılar birbirinin yerine geçebilirdi, her şey birdi. Bir bütün olarak Hristiyanlık dini, felsefi ve politik yapıları benimsemesiyle bu yola girmede. Ancak Erken Hristiyanlık sanatında güneş tanrısı Sol veya ilahi şarkıcı Orpheus, kurtarıcı ve iyi çoban İsa Mesih'e dönüştü. Bu, Geç

Antik Çağ'ın görsel diliyle sınırlı olmayan farklı yorumlama imkânı, heyecan verici bir diyaloga yol açtı.

Hristiyanlığın başarısını ve kimliğini ortaya çıkartan entegrasyon gücü, sosyal mesafe ve hoşgörüsüzlüğün karışımı değildi. Her şeyden önce Hristiyan yazarlar, gizem kültürlerinde yaygın olarak kullanılan görsellik ve sembol dilinden yaygın olarak istifade ettiler. Gizem kültürlerinin yalnızca vadettikleri söz ve kurtuluşa Hristiyanlık inancı ise kefil olmuştur. Alexandrialı Clemens, paganlara yaptığı tavsiye konuşmasının sonuna şunu eklemiştir:

Ey gizemler, ne kadar kutsaldır! Ey ışık, ne kadar saftır! Gökleri ve tanrıyı görebilmem için meşale ışığı ile aydınlatıldım; gizemlere adanarak kutsal oldum. Efendi kutsal işaretleri ortaya çıkarır (o bir Hierophantes'tir) ve aydınlanma ile adanmışlara mührünü vurur ve inanana babanın yardımını verir, böylece sonsuza dek korunur. Bunlar benim gizemlerimin Bakchos bayramlarıdır; eğer istersen, kendini de kutsa.

(*Protreptikos* XII 120, 1 vd., çev. O. Stählin)

İnanların kült aşamaları için gerçekleştirdikleri ritüeller, tanrıyı ölümsüz mutluluğun en yüksek seviyesi olarak görmek dilbilimsel bağdan çok daha fazlasıdır. Anlaşmazlıklarda, rekabet halinde olanlar belirli bir şekilde giderek daha fazla birbirine benzer hale geliyor. Bu nedenle, Hristiyanlığın MS 4. ve 5. yüzyıllarda pagan kültürlerine karşı elde ettikleri zaferden sonra bile, gizemlerin kiliselerde hâlâ mevcut olması şaşırtıcı değildir.

Çalışmamızın sonuna geldik. Gizemlerin sadece bir bölümü olan Erken Hristiyanlığın kalıntılarının izini sürmek, gerekli ve değerli bir çalışmadır. Bu, bizim kitabımızın da bir parçasıydı. Ancak gizem kültürlerinin de Antik Çağ içinde kendilerine ait bir tarihi vardır. Gizem kültürlerinin sadece Hristiyanlığın öncüsü olarak düşünülmesi ve salt rakipleri ile var olduğu görüşü yanlış olacaktır. Her iki görüş de birbirine aittir ve eski dünyanın büyüleyici bir öğesinin anlaşılmasını destekler. Tüm tarihsel aydınlanmalara rağmen, gizemliliğin karakterini hiçbir zaman tamamen kaybetmemişlerdir ve araştırma, anlayışımızın ve güve-

nilir analizimizin sınırının neresi olduğunu ve tarafsız bir spekülasyonun nerede başladığını netleştirmek için işe yarar. Özet çalışmamızın da gösterdiği gibi, kesin sınırların çizilmesi, geniş ve karmaşık konuya uygun olarak alçak-gönüllülük ve ihtiyat gerektirir. Aynı zamanda bu sınırlar temel bir belirsizliğe sahiptir.

KAYNAKÇA

- Beard, M., North, J., Price, S., *Religions of Rome*, 2000.
- Burkert, W., *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 2010.
- Elsler, Ph. F., Hg., *The Early Christian World I – II*, Londra-New York 2000;
- Latte, K., *Römische Religionsgeschichte*, Münih, 1960.
- Nilsson, M. P., *Geschichte der griechischen Religion*, Münih, I 19673, II 19743.
- Rüpke, J., Hg., *A Companion to Roman Religion*, Oxford 2007.
- Rüpke, J., Pantheon, *Geschichte der antiken Religionen*, Münih 2017.
- Wissowa, G., *Religion und Kultus der Römer*, Münih, 19122.
- Auffarth, Ch., Zwischen Anpassung und Exotik, "Mysterien" und "Orientalische Kulte" in der Religion der Antike, Verkündigung u. Forschung 52, 2007, 19 vd.
- Berlejung, A., Quack, J. F., Zgoll, A., Hgg., *Orientalische Religionen in der Antike (ORA)*, Tübingen 2008 vd., Spickermann, W., *Germania inferior, Religionsgeschichte des röm. Germanien I – II*, Tübingen 2003 ve 2004.
- Temporini H., Haase, W., yay. haz., *ANRW*, Berlin-New York 1972 vd. II 17,3 ve 18, 1-6
- Malaise, M., "La diffusion des cultes égyptiens dans les provinces européens de l'empire romain", *ANRW* II 17,3, 1984, 1615 vd.
- Vermaseren, M. J., yay. haz., *Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'empire Romain*, Leiden, 1961 vd. (EPRO), Beispiel: Schwertheim, E., *Die Denkmäler orientalischer Gottheiten im römischen Deutschland*, Leiden 1975.
- Alvar, J., *Romanising Oriental Gods: Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras*, Leiden, 2008.
- Badisches Landesmuseum, *Imperium der Götter. Isis-Mithras-Christus. Kulte und Religionen im römischen Reich*, Darmstadt, 2013.
- Bowden, H., *Mystery Cults in the Ancient World*, Londra, 2010.
- Burkert, W., *Antike Mysterien. Funktionen und Gehalt*, Münih, 2003.
- Bremmer, J. AN., *Götter, Mythen und Heiligtümer im antiken Griechenland*, Darmstadt, 1996.
- Cosmopoulos, M., Hg., *Greek Mysteries: The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, Londra, 2003.
- Cumont, F., *Die orientalischen Religionen im römischen Kaiserreich*, Leipzig, 1931 (1969).
- Giebel, M., *Das Geheimnis der Mysterien*, Düsseldorf-Zürich, 2003.
- Godwin, J., *Mystery Religions in the Ancient World*, Londra, 1981.
- Reitzenstein, R., *Die hellenistischen Mysterienreligionen nach ihren Grundgedanken und Wirkungen*, Leipzig-Berlin, 1927.
- Engster, D., *Konkurrenz oder Nebeneinander. Mysterienkulte in der hohen römischen Kaiserzeit*, Münih, 2002
- Scarpi, P., yay. haz., *Le religioni dei misteri I-II*, Mailand 2004;
- Turcan, R., *The Cults of the Roman Empire*, Oxford, 1996 (Paris 1989).

- Vermaseren, M. J., yay., *Die orientalischen Religionen im Römerreich*, Leiden, 1981.
- Brumfield, A. C., *The Attic Festivals of Demeter*, New York, 1981.
- Clinton, K., *Myth and Cult. The Iconography of the Eleusinian Mysteries*, Stockholm, 1992.
- Cosmopoulos, M. B., yay. haz., *Greek Mysteries, The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, Londra, 2003.
- Graf, F., *Eleusis und die orphische Dichtung in vorhellenistischer Zeit*, Berlin, 1974.
- Hinz, V., *Der Kult von Demeter und Kore auf Sizilien und in der Magna Graecia*, Berlin, 1998.
- Kerényi, K., *Die Mysterien von Eleusis*, Zürich, 1962.
- Mylonas, G. E., *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton, 1961.
- Bruhl, A., *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris, 1953
- Carpenter, T. H., Faraone, C. A., yay. haz., *Masks of Dionysus*, Ithaca, 1993.
- Henrichs, A., OCD3, 1996, 479 vd., s. v. Dionysos; Jeanmaire, H., *Dionysos, Histoire du culte de Bacchus*, Paris, 1951.
- Johnson, S. E., "The Present State of Sabazios Research", *ANRW II* 17,3 içinde, 1984, 1583 vd.
- Merkelbach, R., *Die Hirten des Dionysos. Die Dionysos- Mysterien der römischen Kaiserzeit und der bukolische Roman des Longos*, Stuttgart, 1988.
- Nilsson, M. P., *The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Age*, Lund, 1957.
- Seaford, R., *Dionysos*, Londra, 2006.
- Assmann, J., *Ägypten, eine Sinngeschichte*, Darmstadt, 1996.
- Dunand, F., *Isis, Mère des Dieux*, 2000.
- Heyob, S. K., *The Cult of Isis among Women*, Leiden, 1975.
- Hornbostel, W., *Sarapis*, Leiden 1973
- Hornung, E., Hg., *Das Totenbuch der Ägypter*, Zürich, Münih, 1979.
- Koch, K., *Geschichte der ägyptischen Religion: Von den Pyramiden bis zu den Mysterien der Isis*, Stuttgart 1993
- Merkelbach, R., *Isis Regina-Zeus Sarapis*, Stuttgart, Leipzig 1995
- Solmsen, F., *Isis among the Greeks and Romans*, Londra, 1979.
- Tacács, S. A., *Isis and Sarapis in the Roman World*, Leiden, 1995.
- Vidman, L., *Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern*, Berlin, 1970.
- Witt, R. E., *Isis in the Graeco-Roman World*, Londra, 1971.
- Witteyer, M., *Das Heiligtum für Isis und Magna Mater*, Mainz, 2004.
- Duthoy, R., *The Taurobolium – Its Evolution and Terminology*, Leiden 1969
- Hepding, H., *Attis, seine Mythen und sein Kult*, Gießen, 1903 (Neudruck 1967)
- Lancelotti, M., *Attis between Myth and History: King, Priest, and God*, Leiden, Boston, Köln, 2002.
- Roller, L. E., *In Search of God the Mother*, 1999.
- Sfameni Gasparro, G., *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, Leiden, 1985.
- Starck, I., Kybele als keltische Göttin; zur Aufnahme der Kybele von Pessinus als Magna Mater unter die röm. Staatsgötter 205/204 v. Chr., *Klio* 89, 2007, 67 vd.
- Tabacs, S. A., DNP 6, 1999, 950 vd.
- v. Kybele (Lit.); Vermaseren, M. J., *Cybele and Attis, The Myth and the Cult*, Londra, 1977

- Der Kult der Kybele und des Attis im römischen Germanien*, Stuttgart, 1979.
- van Berg, P. L., *Corpus cultus Deae Syriae I-II*, Leiden, 1972.
- Blöhmer, M., Winter, E., yay. haz., *Jupiter Dolichenus. Vom Lokalkult zur Reichsreligion*, Tübingen, 2012.
- Hörig, M., "Dea Syria-Atagartis", *ANRWII* 17,3, 1984, 1536 vd.
- Hörig, M., Schwertheim, E., *Corpus Cultus Jovis Dolicheni*, Leiden 1987.
- Speidel, M., *The Religion of Jupiter Dolichenus in the Roman Army*, Leiden, 1978.
- Beck, R., *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*, Oxford, 2006.
- Betz, H. D., *The "Mithras Liturgy"*, Tübingen, 2005.
- Beck, R., "Mithraism since Franz Cumont", *ANRWII* 17,4, 1984, 2002 vd.
- Brashear, W. M., "Ein mithräischer Katechismus aus Ägypten in Berlin", *Antike Welt* 24, 1993, 2 vd. içinde.
- Clauss, M., *Mithras. Kult und Mysterium*, Darmstadt, 20122.
- Cumont, F., *Die Mysterien des Mithra*, Leipzig 19233
- Gordon, R., "Mithras", *RAC XXIV*, 2012, 964 vd.
- Hinnels, J. R., Hg., *Mithraic Studies I-II*, Manchester, 1975
- Jacobs, B., *Die Herkunft und Entstehung der römischen Mithrasmysterien*, 1999.
- Mastrocinque, A., *The Mysteries of Mithras: A Different Account*, Tübingen, 2017.
- Merkelbach, R., *Mithras*, Königstein 1984; Piccottini, G., *Mithrastempel in Virunum*, Klagenfurt, 1994
- Ulansey, D., *The Origins of Mithraic Mysteries*, Oxford 1991 (Stuttgart 1998)
- Vermaseren, M. J., *Mithras, Geschichte eines Kultes*, Stuttgart, 1965
- Ehrhardt, H., *Samothrake, Heiligtümer in ihrer Landschaft und Geschichte als Zeugen antiken Geisteslebens*, Stuttgart, 1985.
- Guettel Cole, S., *Theoi Megaloi. The Cult of the Great Gods of Samothrake*, Leiden, 1984.
- Hemberg, B., *Die Kabiren*, Uppsala, 1950.
- Külzer, A., *DNP* 11, 2001, 24 vd.
- Andresen, C., *Die Kirchen der alten Christenheit*, Stuttgart vd., 1971.
- Brown, P., *Macht und Rhetorik in der Spätantike, der Weg zu einem christlichen Imperium*, Münih, 1995.
- Bultmann, R., *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen* (1949), Münih, 1992.
- Colpe, C. vd., yay. haz., *Spätantike und Christentum*, Berlin, 1992.
- Dodds, E. R., *Heiden und Christen in einem Zeitalter der Angst*, Frankfurt, 1985.
- Geffken, J., *Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums*, Heidelberg, 1929 (Neudruck 1972).
- von Harnack, A., *Die Mission und Ausbreitung des Christentums*, Leipzig, 1924 (ND 1985).
- Hasenfratz, H. P., *Die antike Welt und das Christentum*, Darmstadt, 2004.
- Jacob, Chr., *Arkandisziplin, Allegorese, Mystagogie*, Frankfurt, 1988
- Klauck, H. J., *Die religiöse Umwelt des Urchristentums I-II*, Stuttgart-Berlin-Köln, 1995
- Lease, G., "Mithraism and Christianity", *ANRW II*, 23,2, 1980, 1306 vd.
- Leipoldt, J., Grundmann W., yay. haz., *Umwelt des Urchristentums I-II*, Berlin, 1985.

- Markschies, Ch., *Das antike Christentum. Frömmigkeit, Lebensformen, Institutionen*, Münih, 2016.
- Nock, A. D., "Hellenistic Mysteries and Christian Sacraments (1952)", *Essays on Religions and the Ancient World II* içinde, Oxford, 1972, 791 vd.
- Öhler, M., *Geschichte des frühen Christentums*, Göttingen, 2018.
- Rahner, H., *Griechische Mythen in christlicher Deutung*, Zürich, 1957.
- Speyer, W., *Frühes Christentum im antiken Strahlungsfeld, Kleine Schriften I-III*, Tübingen, 1981-2007.
- Steiner, R., *Das Christentum als mystische Tatsache und die Mysterien des Altertums*, Dornach, 1925.
- Stutzinger, D., yay. haz., *Spätantike und frühes Christentum*, Frankfurt, 1983.
- Weidemann, H. U., *Taufe und Mahlgemeinschaft*, Tübingen, 2014.
- Wiens, D. H., "Mystery Concepts in Primitive Christianity and its Environment", *ANRW II* 23,2, 1980, 1248 vd. içinde.
- Assmann, J., *Ägyptische Geheimnisse*, Münih, 2004.
- Bianchi, U., Vermaseren, M., yay. haz., *La Soteriologia dei culti orientali nell'impero Romano*, Leiden, 1982.
- Burkert, W., *Klassisches Altertum und antikes Christentum*, Berlin-New York, 1996.
- Eliade, M., *Das Mysterium der Wiedergeburt*, Frankfurt, 1988.
- Fauth, W., *Helios Megistos. Zur synkretistischen Sonnentheologie der Spätantike*, Leiden, 1995.
- Kaizer, T., "In Search of Oriental Cults. Methodological Problems...", *Historia* 55, 2006, 26 vd.
- Kippenberg, H. G., *Die vorderasiatischen Erlösungsreligionen in ihrem Zusammenhang mit der antiken Stadtherrschaft*, Frankfurt, 1991.
- Kloft, H., "Mysterienkulte und Jenseitsvorstellungen", von Haehling, R., vd. yay. haz., *Prophetie und Parusie in der griechisch-römischen Antike* içinde, Münster, 2018.
- Marinatos, N., Hägg, R., yay. haz., *Greek Sanctuaries*, 1993.
- Merkelbach, R., *Roman und Mysterium in der Antike*, Münih-Berlin, 1962.
- Nagel, S., Quack, J. F., Witschel, Chr., yay. haz., *Entangled Worlds: Religious Confluences Between East and West in the Roman Empire*, Tübingen, 2017.
- Riedweg, Ch., *Mysterienterminologie bei Platon, Philon und Klemens von Alexandrien*, Berlin, 1987.
- Stolz, F., *TRE* 32, 2001, 527 vd.. s. v. Synkretismus;
- Strathmann, H., *RAC I*, 1950, 919 vd. s. v. Auferstehung;
- Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft I - II*, Tübingen, 1956
- Weber, M., *Religion und Gesellschaft, Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Darmstadt, 2012.
- Assmann, J., Komm., Reinhold, C. L., *Die hebräischen Mysterien oder die älteste religiöse Freymaurerey*, Neckargemünd, 2006.
- , *Die Zauberflöte, Oper und Mysterium*, Münih-Viyana, 2005.
- Frenschkowski, M., *Die Geheimbünde*, Wiesbaden, 2007.
- Neugebauer-Wölk, M., yay. haz., *Aufklärung und Esoterik*, Hamburg, 1999.
- Reinalter, H., *Die Freimaurer*, Münih, 2006.
- von Stuckrad, K., "Okkultismus", *DNP XV* 1, 2001, 1154 vd.

DİZİN

A

Almo Nehri 59

Antik Çağ 1, 2, 3, 9, 11, 13, 14, 15, 17, 22, 27, 37, 50, 63, 72, 80, 84, 87, 95, 97, 98, 104, 105

Aphrodite 12, 42, 85

Apollon 33, 36, 37, 76

Ariadne 25, 28, 31, 33

arkeoloji 13, 17

Atina 9, 18, 19, 22, 23, 25, 28, 48, 85, 92

Attalos Hanedanlığı 31

Attis 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 79, 82, 84, 90, 91, 109

B

Bacchus 14, 31, 32, 85, 92, 93, 108

Başkalaşımalar 14, 48, 63

Bilim 9

Boedromion 19

Britannia 67

Büyük İskender 12, 39, 65, 75, 92

C

Cicero 23, 89

cista mystica 20, 34

Claudia Haase 7

Constans 14

Constantius 14

Cumhuriyet dönemi 23, 56

D

Delos 42, 44, 62

Demeter 5, 9, 10, 12, 13, 15, 18, 19, 21, 22, 26, 31, 36, 42, 50, 53, 54, 79, 82, 84, 86, 87, 89, 91, 108

Deus Sol Invictus 68

Diocletianus 66, 68

Dionysos 5, 10, 12, 13, 14, 15, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 44, 46, 50, 53, 56, 73, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 87, 89, 90, 92, 93, 104, 108

Doğu Akdeniz 96

Doliche 16

Dolichenus 16, 109

E

Eleusis 10, 13, 18, 19, 21, 22, 23, 54, 73, 76, 79, 82, 84, 86, 87, 89, 92, 108

epigrafi 13, 17

Erken Hristiyanlık 9, 38, 98, 103

Eski Çağ 7, 95

Euripides 26, 28, 89

F

Faust 10

Firmicus Maternus 14, 60

Franz Cumont 8, 12, 17, 110

G

Galloi 53, 58, 59

Galya 45, 57, 67

Galyalı Saint Dionysius 38

Geç Platonculuk 11

Germania Lyon 57

gizem kültü 22, 26, 30, 72, 84, 85, 88, 90, 102

Güney Etruria 34

H

Hades 13, 18, 19, 27, 36, 37, 73, 79, 87

Hadrianus 23

Helios 37, 66, 67, 72, 73, 83, 94, 111

Hellenistik 12, 22, 30, 31, 39, 41, 42, 43, 54, 62, 67, 75, 90, 92, 93, 94, 98, 99

henoteizm 12

Heretik 61

Hermes 18, 43, 94

Hierophantes 19, 23, 84, 105

Horus 39, 46, 50, 51

Hristiyanlık 9, 14, 61, 89, 96, 98, 100, 102, 103, 104, 105

I

isis 5, 12, 13, 14, 15, 17, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 57, 60, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 86, 87, 90, 91, 93, 94,

102, 104, 107, 109
Iulianus 23, 59, 60, 73, 80
IV. Ptolemaios 30, 83, 92
inisiyasyon 23, 34
İran 64, 65, 66, 67, 72, 91
İslamiyet 83
İtalya 12, 14, 19, 28, 29, 30, 31, 32, 44, 48,
57, 62, 66, 67, 81

J

Julian 83
Jüpiter 16, 36, 63

K

Kábeiroi 75, 76
klasik filoloji 17
Kore 13, 15, 18, 19, 20, 22, 31, 79, 82,
85, 108
Köln 45, 57, 67, 94, 107, 109, 111
Kronos 43, 54, 69, 71, 72
Küçük Asya 22, 25, 26, 30, 31, 36, 44, 53,
56, 62, 65, 76, 85, 91
kült 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 21,
22, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 54, 55, 58,
61, 62, 63, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75,
76, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 91,
92, 93, 96, 97, 99, 100, 101, 105
Kültler 9

L

Lesboslu Longos 14
Livius 13, 32
Ludwig Koenen 7

M

Marcus Aurelius 23
marjinal gruplar 11
Max Weber 8, 13, 77, 85
Mısır'ın Ölüler Kitabı 40
Mısırlılar 39, 41, 92
Michael Rostovtzeff 42
Mithras 12, 13, 14, 15, 16, 17, 64, 65, 66,
67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 79, 81, 82, 83,
84, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 96, 104, 107, 110
mysterion 9, 10

O

Oceanus 71
Orta Anadolu 65
Orta Çağ 22, 35, 52, 55
Osiris 12, 27, 36, 39, 40, 41, 43, 45, 46, 48,
50, 60, 79, 80, 82, 90, 91
Ön Asya 77

P

Palaimon 85
papiürs 15, 17, 69

Persephone 13, 18, 29, 35, 76, 79, 80, 82
Phrygia 25, 53, 54, 61, 91
Platon 11, 112
Pluto 19, 36, 41
Pompeii 33, 46, 81, 86, 94
Poseidon 36
Praetextatus 37, 50, 73, 96
proteurythm 85

R

Reinhold Merkelbach 7
Renate Brock 7
ritüel 9, 10, 11, 17, 19, 23, 32, 46, 48, 50,
54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 66, 68, 77, 81, 82,
87, 90, 97, 100, 101, 102
Roma 5, 8, 9, 12, 14, 15, 23, 28, 31, 32, 33,
34, 35, 42, 44, 47, 48, 51, 55, 56, 57, 58, 60,
62, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 72, 73, 75, 76, 82,
84, 86, 90, 91, 93, 96, 98, 99, 103, 104
Roma imparatorluk dönemi 15, 33, 60,
67, 70, 76, 84

S

Sarapis 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 73,
92, 109
Satürn 69, 70, 71, 72
Selahaddin Eyyubi 2
Seth 39, 40
Sextilius Agesilaus Aedesius 90
soteria 59, 60, 87, 89
Sulla 23, 56, 57

T

tanrı 11, 16, 23, 25, 29, 35, 40, 42, 45,
46, 50, 51, 55, 65, 67, 78, 79, 84, 87, 92,
100, 101
Tanrıça Ma 57
tarih 17, 18, 21, 64, 91
Taurobolium 57, 58, 89, 109
tefekkür 10, 95
Teleté 10
Thyrsos 34
Tiber Nehri 32
Trier 38, 57, 94
Triptolemos 19, 21, 23, 90

V

Villa dei Misteri 33, 81
Vincentius 35, 37

Y

Yakın Doğu 18, 67, 79
Yunan 9, 10, 24, 25, 26, 27, 39, 41, 46, 54,
62, 67, 75, 83, 84, 91, 92, 104

Z

Zeus 18, 25, 26, 35, 36, 37, 41, 54, 65, 73,
76, 94, 109

ANTİK ÇAĞ'IN GİZEM KÜLTLERİ

ANTİK ÇAĞ'IN GİZEM KÜLTLERİ

HANS KLOFT

İnsanoğlu, tarihin bilinen en eski zamanlarından itibaren yaşam biçimine göre değişiklik gösteren çeşitli kültlere tapınmış ve bu amaçla farklı boyutlarda dini tapınaklar inşa etmiştir. Hans Kloft, *Antik Çağ'ın Gizem Kültleri* kitabında, İran, Mısır, Küçük Asya ve Avrupa başta olmak üzere geniş bir coğrafyada bu kültürlerin izini sürmüş, gizemlerini araştırmış ve müesseseleşmiş dinlerin içinde varlıklarını nasıl muhafaza ettiklerini açıklamıştır. Ayrıca Roma İmparatorluğu'yla beraber hızlı bir şekilde yayılan Hristiyanlığın içinde de izleri görülen bu gizem kültürlerinin ritüellerini ve tanrılarını, başka coğrafyalardaki benzerleriyle de karşılaştırarak okuyucunun dikkatine sunmuştur.

Hans Kloft, Bremen Üniversitesinde eski çağ tarihi profesörü olarak ders vermiştir. Roma imparatorluk dönemi, sosyal tarih, ekonomi tarihi ve dinler tarihi üzerine birçok çalışması vardır.

**RUNIK
KITAP**

ISBN 978-625-7757-29-4

